

Internationalist Perspective

ΜΙΑ ΚΡΙΣΗ ΑΞΙΑΣ

Εισαγωγικό σημείωμα

Η *Internationalist Perspective* είναι μια κομμουνιστική ομάδα που εκδίδει εδώ και 24 χρόνια (από το 1986) το ομώνυμο περιοδικό. Αν και υπερασπίζεται τις βασικές κατακτήσεις της διεθνιστικής Κομμουνιστικής Αριστεράς —τόσο της γερμανο-ολλανδικής όσο και της ιταλικής—, η IP στέκεται κριτικά ως προς αυτή την παράδοση αλλά και τους συνεχιστές της. Σύμφωνα με την IP, ο χώρος αυτός, αντί να προσπαθεί να ξεπεράσει τις ανεπάρκειες και αδυναμίες του, έχει μετατρέψει σε φετίχ την κληρονομιά του μαρξισμού, με αποτέλεσμα να αδυνατεί να συλλάβει τους μετασχηματισμούς που έχουν συμβεί τόσο ως προς τον καπιταλισμό όσο και ως προς την εργατική τάξη. Το αποτέλεσμα είναι ο μαρξισμός να μην αποτελεί πια μια ζωντανή θεωρία, που έχει σχέση με την εποχή μας. Η IP θεωρεί κύριο έργο της την απελευθέρωση της επαναστατικής θεωρίας από τη μεταφυσική και το δογματισμό, ώστε να έρθουν στο προσκήνιο οι αντιφάσεις που κινούν την εποχή μας, και οι επιλογές που έχει μπροστά της η εργατική τάξη.

Το κείμενο *Μια Κρίση Αξίας* εκδόθηκε στο τεύχος #51-52 του περιοδικού (φθινόπωρο 2009), και μπορεί να βρεθεί μαζί με τα υπόλοιπα τεύχη στην ιστοσελίδα της ομάδας.¹

μτφ. coghnorti.wordpress.com

ΔΕ ΧΡΕΙΑΖΕΤΑΙ ΝΑ ΕΠΑΝΑΛΑΒΟΥΜΕ ότι βρισκόμαστε στο μέσο της χειρότερης κρίσης που γνώρισε ο καπιταλισμός από τη δεκαετία του 1930: ακόμα και τα μμε το λένε και το ξαναλένε. Όμως γιατί βρισκόμαστε σ' αυτό το χάλι; Η πρόταση που έχει κανείς για το τι πρέπει να γίνει (που ενδεχομένως είναι και το να μην κάνουμε τίποτα) εξαρτάται από την απάντηση που δίνει σε αυτή την ερώτηση. Ήδη ο τρόπος που περιγράφεται η κρίση συνεπάγεται μια απάντηση. Τα μμε μας κατακλύζουν με ιστορίες απληστίας, κακοδιαχείρισης και απουσίας ρύθμισης. Το "αγγλοσαξονικό", "νεοφιλελεύθερο" μοντέλο των ακαλίνωτων ελεύθερων αγορών έχει χάσει κάθε αξιοπιστία, οι δεξιόί ήρωες της οικονομίας την αίγλη τους, ο δε παλιός, καλός Κένυς ξαναπαίρνει στο παιχνίδι. Το νέο consensus [συναίνεση] χαρακτηρίζεται από περισσότερη ρύθμιση, περισσότερη κρατική παρέμβαση, και επιπλέον δημιουργία χρέους από το κράτος, έτσι ώστε να αντιμετωπιστεί η αποπληθωριστική τάση που συρρικνώνει την οικονομία. Η αντιπαράθεση έχει να κάνει μόνο με το βαθμό στον οποίον πρέπει να γίνουν τα παραπάνω. Αυτή η αντιπαράθεση διεξάγεται, εκ φύσεως, εντός της αριστεράς του καπιταλιστικού πολιτικού φάσματος. Ενώνει αυτούς που πιστεύουν πως η σωστή ρύθμιση της συμβιωτικής σχέσης ανάμεσα στο κράτος και το ιδιωτικό κεφάλαιο οδηγεί στον

¹ (ΣτΜ) <http://www.internationalist-perspective.org>.

βέλτιστο όλων των εφικτών κόσμων, ενάντια σε εκείνους που τρέφουν αυταπάτες πως μέσω της σταδιακής κρατικοποίησης της οικονομίας, θα γίνει με ευκολία η καπιταλιστική κοινωνία σοσιαλιστική. Όμως οι δεύτεροι υποστηρίζουν τους πρώτους στην ερμηνεία αυτής της κρίσης ως αποτέλεσμα απληστίας, κακοδιαχείρισης και απορρύθμισης. Αμφότεροι ασκούν, σε διάφορους βαθμούς, κριτική στον καπιταλισμό, όμως η κριτική τους είναι μια θετική κριτική. Μοιράζονται και προπαγανδίζουν την πεποίθηση ότι ο καπιταλισμός μπορεί να βελτιωθεί. Αυτό τους κάνει τους πιο σημαντικούς υπερασπιστές του καπιταλισμού σήμερα.

Όμως υπάρχει και μια άλλη απάντηση στο ερώτημα "γιατί βρισκόμαστε σε αυτό το χάλι;". Μια απάντηση που εμπεριείχετο στην πρόσφατη αναταραχή στην Ελλάδα, στην άρνηση των εργατών στην Κίνα να υπακούσουν στο νόμο, στην αποφασιστικότητα με την οποία κάποιοι άνεργοι οικοδόμοι στις ΗΠΑ οργανώθηκαν αυθόρμητα για να δώσουν άδεια ακίνητα σε αστέγους... μια απάντηση που λέει: ο καπιταλισμός τα έχει φάει τα ψωμιά του. Είναι καιρός για κάτι καινούργιο.

Αν έρθει ο καιρός αυτή η απάντηση να εμφανιστεί μέσα σε μαζικούς αγώνες, θα υπάρξει ανάγκη για ένα ισχυρό επαναστατικό² πολιτικό κίνημα, το οποίο θα διατυπώνει με σαφήνεια ότι νιώθει ο κόσμος διαισθητικά. Μέσω αυτής της σαφήνειας θα συμβάλει στο να καθαρίσει η σκόνη του χρόνου, η λήθη, και όλα τα ιδεολογικά σκουπίδια που εμποδίζουν τον συλλογικό εργάτη από το να αναγνωρίσει τον εαυτό του. Σήμερα, αυτά που έχουν να πουν οι επαναστάτες δεν είναι ιδιαίτερα δημοφιλή. Ξανά και ξανά εκφράζουν την αποδοκιμασία τους για τις προτάσεις της αριστεράς (ή της δεξιάς) που αποσκοπούν στο να γίνουν κάποιες βελτιώσεις στο σύστημα. Στην κατηγορία: "όμως εσείς τι συγκεκριμένο έχετε να προτείνετε;" δεν έχουν παρά να ανταπαντήσουν: ανυποχώρητη αντίσταση ενάντια στη μιζέρια που επιβάλλει στην εργατική τάξη ο καπιταλισμός που βρίσκεται σε κρίση. Το μόνο που μπορούν να προσφέρουν είναι η ελπίδα πως μέσα από αυτή την αντίσταση, η εργατική τάξη θα μετασχηματιστεί σε τάξη δι' εαυτήν, απελευθερώνοντας έτσι την ανθρωπότητα: ότι στην αυτοοργάνωσή της θα αρχίσει να παίρνει μορφή η μετακαπιταλιστική κοινωνία. Ως εκ τούτου, οι επαναστάτες θεωρούνται ουτοπιστές από εκείνους που δε νοιάζονται να κοιτάζουν

² (ΣτΜ) Στο κείμενο *pro-revolutionary*. Η *Internationalist Perspective* χρησιμοποιεί τον όρο *pro-revolutionary* (υπέρ-της-επανάστασης) αντί του συνηθισμένου '*revolutionary*' για να δηλώσει αυτούς που τάσσονται υπέρ της επανάστασης (πολιτικές ομάδες, ριζοσπαστικές μειοψηφίες εργατών, θεωρητικοί κλπ). Με τη σύμφωνη γνώμη του συγγραφέα αλλάξαμε τον όρο επειδή δεν ήταν δυνατό να βρεθεί μια μη-περιφραστική μεταφραστική λύση:

"Προτιμούμε τον όρο '*pro-revolutionaries*', όμως δεν τον χρησιμοποιούμε όπως άλλοι για να κάνουμε μια ψευδή διάκριση ανάμεσα σε πρακτική και θεωρία, και να αρνηθούμε το ρόλο της τελευταίας. Ο όρος αυτός μας αρέσει, όχι επειδή πιστεύουμε ότι όσοι είναι υπέρ της επανάστασης δεν επηρεάζουν την επαναστατική διαδικασία, και άρα ότι δε χρειάζεται να οργανωθούν σύμφωνα με αυτό το σκοπό, αλλά επειδή πιστεύουμε ότι κανείς δε μετατρέπεται σε επαναστατική δύναμη απλά με το να δηλώσει ότι είναι υπέρ της επανάστασης. Ένα μεγάλο κομμάτι από ό,τι κάνουν οι αυτοαποκαλούμενοι επαναστάτες δεν έχει κανένα νόημα για την ανάπτυξη του επαναστατικού δυναμικού, και ένα άλλο κομμάτι μπορεί να γίνει, ή ήδη είναι, αντεπαναστατικό. Θα μετατραπούν σε επαναστάτες; Μόνο στην πρακτική του επαναστατικού αγώνα θα δοθεί η απάντηση σε αυτό το ερώτημα. Θα φανεί αν και πώς θα γίνουν κομμάτι του. Στο μεταξύ, πιστεύουμε ότι χρειάζεται μια υγιής δόση σκεπτικισμού. Γι' αυτό προτιμούμε αυτόν τον όρο." —*Sander*, 28/6/2010.

Ο αναγνώστης ας θυμάται πως όπου εμφανίζεται ο όρος 'επαναστάτης' και τα παράγωγά του, χρησιμοποιείται με αυτή την έννοια.

την πραγματικότητα καταπρόσωπο, και στο όνομα ενός "ρεαλισμού" μένουν προσκολλημένοι σε αυταπάτες.

Σε αντίθεση με την αριστερή, η επαναστατική κριτική στον καπιταλισμό είναι μια αρνητική κριτική. Υποστηρίζει ότι όποια μέτρα κι αν ληφθούν, η τωρινή κρίση θα χειροτερεύσει. Στην καλύτερη περίπτωση, τα μέτρα θα επιβραδύνουν την πορεία της κρίσης, όμως κάθε αναθέρμανση θα είναι αναθέρμανση της φούσκας· επειδή φούσκα δεν υπάρχει μόνο στα ακίνητα ή τη χρηματοπιστωτική σφαίρα. Η παγκόσμια οικονομία στο σύνολό της είναι φούσκα που πρέπει είτε να εκραγεί, είτε να ξεφουσκώσει, και όπως και όποιοι κι αν διαχειριστούν την πορεία της, τα αποτελέσματα για τη συντριπτική πλειοψηφία της ανθρωπότητας θα είναι καταστροφικά. Σε πρώτη φάση, οι αποπληθωριστικές πιέσεις εμφανίστηκαν, όπως ήταν φυσικό, ως κρίση εμπιστοσύνης στο τραπεζικό σύστημα, κάτι που αντιμετωπίστηκε, για την ώρα, με την κρατική παρέμβαση. Η ισχύς της αποπληθωριστικής τάσης, και ο βαθμός στον οποίον το κράτος την αντισταθμίζει, θα καθορίσουν πόσο γρήγορα η κρίση θα μετατραπεί σε κρίση εμπιστοσύνης στο κράτος, το δολάριο, το ευρώ κτλ. Όταν φτάσουμε σε εκείνο το σημείο, δε θα υπάρχει καμιά ανώτερη δύναμη για να σώσει την κατάσταση. Ο καπιταλισμός είναι πιο επικίνδυνος όταν η μόνη επιλογή που του απομένει είναι η φυγή προς τα εμπρός.

Η αρνητική κριτική του καπιταλισμού υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός δεν παίρνει από διορθώσεις, επειδή η κρίση είναι άμεσο αποτέλεσμα της ιστορικής υπερωριμότητας του ίδιου του τού θεμελίου: της μορφής-αξία.

Ένας κόσμος από αξία

Η αξία είναι ο πιο ισχυρός θεός πάνω στη γη· τον λατρεύουν και τον υπακούουν όσο κανέναν άλλο. Εμείς οι άνθρωποι επινοήσαμε την αξία, όμως εμείς υπηρετούμε τις ανάγκες της, και όχι το ανάποδο. Υποφέρουμε και πεθαίνουμε, έτσι ώστε να συνεχίζεται η συσσώρευση. Παρότι πρόκειται για ένα ανθρώπινο κατασκεύασμα, έχει αυτονομηθεί, και εμφανίζεται σε εμάς σαν μια εξωτερική δύναμη όπως ο καιρός, την οποία μπορούμε να αποπειραθούμε να χειραγωγήσουμε, όμως στην οποία εντέλει πρέπει να προσαρμοστούμε και να υπομείνουμε τις συνέπειες, οσοδήποτε τρομακτικές.

Αν και το να συνεχίζει να βασίζει τις αλληλεπιδράσεις της η κοινωνία στη μορφή-αξία έχει γίνει κάτι το εντελώς ανορθολογικό, η αξία δε θα γινόταν να υπάρξει δίχως ορθολογικό σκέπτεσθαι, και είναι η ίδια εντελώς λογική. Όσο αναπτύσσεται η καπιταλιστική κοινωνία η λογική της αξίας γίνεται ολοένα πολυπλοκότερη, και σήμερα συνεπάγεται την αναγκαιότητα του χρήματος, των τραπεζών, των κρατών, των συνόρων, των στρατών, της αστυνομίας, των συνδικάτων, των εκκλησιών και της πορνογραφίας, αλλά και πολλών, πολλών "φυλακών", κάποιες από τις οποίες ονομάζονται "φυλακές", άλλες "σχολεία", "εργοστάσια", "γραφεία" ή "στρατόπεδα". Σύμφωνα με τη λογική της αξίας, όλα τα παραπάνω είναι απαραίτητα. Όμως η λογική της αρχίζει αρκετά απλά.

Είναι πολύ λογικό όσες κοινωνίες παράγουν ένα υπερπροϊόν πέραν των δικών τους αναγκών αναπαραγωγής, να το ανταλλάσσουν. Είναι λογικό τέτοιες ανταλλαγές να δημιουργούν μια αγορά, στην οποία ο καθένας θέλει να πουλά όσο γίνεται ακριβότερα, και να αγοράζει όσο γίνεται φτηνότερα. Είναι λογικό η ανταλλαγή των εμπορευμάτων να συμβαίνει στη βάση του μέσου χρόνου εργασίας που απαιτείται για να παραχθούν. Αν ένα εμπόρευμα πιάνει μεγαλύτερη τιμή από τα άλλα που απαιτούν τον ίδιο κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας (καχε), η εργατική δύναμη θα συρρεύσει στην

παραγωγή αυτού του εμπορεύματος για να εκμεταλλευτεί την υψηλότερη τιμή του, μέχρι η υπερπροσφορά στην αγορά να εξαναγκάσει την τιμή του να μειωθεί, έτσι ώστε η αξία του (*καχε*) να ανταλλάσσεται με ίση ποσότητα αξίας (*καχε*). Με αυτόν τον τρόπο, όσο περισσότερο η παραγωγή μιας κοινωνίας προορίζεται για την αγορά, τόσο περισσότερο ο νόμος της αξίας αποφασίζει πού θα διανεμηθεί η εργατική της δύναμη. Η αξία είναι ο αρχιτέκτονας της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Αγορές και χρήμα, και συνεπώς και αξία, προϋπήρχαν του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Όμως ο νόμος της αξίας μπορεί να λειτουργεί μόνο στο βαθμό που η συγκεκριμένη, ειδική εργασία μετατρέπεται σε αφηρημένη, αδιαφοροποίητη εργασία. Προϋποθέτει την ισότητα της εργασίας κάθε είδους, έτσι ώστε να είναι ανταλλάξιμη, αλλά και να υπάρχει διαρκώς η δυνατότητα μεταφοράς εργατικής δύναμης από τον ένα παραγωγικό κλάδο στον άλλο. Η διεύρυνση της αγοράς οδηγεί όπως είναι λογικό στο επόμενο βήμα: η ίδια η εργατική δύναμη γίνεται εμπόρευμα που πωλείται κι αγοράζεται ελεύθερα. Αυτή ήταν η γέννηση του καπιταλισμού, που βασίζεται στο ότι αυτό το εμπόρευμα δημιουργεί αξία, ενώ η δική του αξία, όπως και η αξία των υπόλοιπων εμπορευμάτων, καθορίζεται από τον *καχε* που απαιτείται για την παραγωγή του. Ο εργάτης εργάζεται 10 ώρες, όμως η παραγωγή των αγαθών και των υπηρεσιών που χρειάζεται για να μπορεί να συνεχίζει να πουλά την εργατική του δύναμη απαιτεί μόνο 5 ώρες *καχε*. 5 ώρες είναι το αντίστοιχο της εργατικής δύναμης που πούλησε, όμως δουλεύει 10 ώρες. Η αξία των υπόλοιπων 5 ωρών πηγαίνει στον καπιταλιστή, ιδιοκτησία του οποίου είναι το προϊόν της εργασίας του εργάτη. Έτσι, η αξία ενός εμπορεύματος στον καπιταλισμό γίνεται $\sigma + \mu + u$, όπου σ (σταθερό κεφάλαιο)³ η αξία της παρελθοντικής εργασίας (μηχανήματα, υποδομές, πρώτες ύλες) που καταναλώνεται στην παραγωγή, μ (μεταβλητό κεφάλαιο) η αξία της νέας εργατικής δύναμης που χρησιμοποιείται για την παραγωγή του, και u (υπεραξία) ο *καχε* που διέθεσε η εργατική δύναμη για την παραγωγή του εμπορεύματος μείον τον *καχε* που απαιτείται για την αναπαραγωγή της δικής της αξίας (μ).

Το χρήμα κάνει τον κόσμο να γυρίζει

Ενώ οι προηγούμενες άρχουσες τάξεις έστιβαν την κοινωνία για να συσσωρεύουν πλούτο και εξουσία, με τον ερχομό του καπιταλισμού η συσσώρευση αφηρημένης αξίας μέσω της παραγωγής u μετατρέπεται σε σκοπό της κοινωνίας, σε κινητήρια δύναμη της οικονομίας. Αυτό απαιτεί μια ακόμη προ-καπιταλιστική επινόηση δίχως την οποία δε θα μπορούσε να υπάρξει καπιταλισμός: το χρήμα. Η αξία αυτού του εξαιρετικά ιδιαίτερου εμπορεύματος, που έχει τη μοναδική ικανότητα να αντιπροσωπεύει την αφηρημένη αξία, και άρα να είναι ανταλλάξιμο με κάθε άλλο εμπόρευμα, ήταν αρχικά, όπως των άλλων εμπορευμάτων, ο *καχε* που απαιτείται για την παραγωγή του. Το χρήμα υπήρχε ήδη ως ένα συγκεκριμένο εμπόρευμα πριν να γίνει το καθολικό εμπόρευμα που καθιστά εφικτή την ανταλλαγή όλων των άλλων. Αυτό που το έκανε χρήμα ήταν το γεγονός ότι τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του (τυπικά πρόκειται για τα πολύτιμα μέταλλα) το έκαναν το καταλληλότερο για να αποτελέσει το μέτρο της αξίας (*καχε*) των άλλων εμπορευμάτων, επιτρέποντας άρα την έκφραση των αξιών σε τιμές (σε ποσότητες χρήματος). Όμως με το που γεννήθηκε η αγορά, εμφανίστηκε και η ανάγκη για τον μεσάζοντα στην ανταλλαγή των εμπορευμάτων. Για να λάβουν χώρα οι

³ (ΣτΜ) Χρησιμοποιούμε τους συμβολισμούς της ελληνικής μετάφρασης του *Κεφαλαίου*.

περίπλοκες ανταλλαγές ήταν αναγκαίο να μπορεί κανείς να πουλά δίχως να αγοράζει, και να αγοράζει δίχως να πουλά, να ανταλλάσει εμπορεύματα έναντι ενός γενικού μέσου ανταλλαγής, το οποίο να αντιπροσωπεύει την ανταλλακτική αξία εν γένει.

Παρότι αυτή η δεύτερη λειτουργία του χρήματος κατέστη εφικτή μέσω της πρώτης, βρίσκεται σε αντίφαση με αυτή. Ως μέτρο της αξίας (ως ένα συγκεκριμένο εμπόρευμα) δεν είχε σημασία πόσο χρήμα ήταν παρόν (το χρήμα δε χρειαζόταν να είναι παρόν για να μπορούν οι αξίες των άλλων εμπορευμάτων να εκφραστούν ως χρήμα, χρειαζόταν μονάχα, όπως το θέτει ο Μαρξ, να "μετασχηματιστούν ιδεατά" σε χρήμα για να συγκριθούν), όμως η αξία της υλικής του υπόστασης φυσικά και είχε πολύ σημασία. Ως μέσο ανταλλαγής (ως το γενικό εμπόρευμα), η υλική υπόσταση του χρήματος δεν παίζει ρόλο: στο βαθμό που είναι απλά ένα σύμβολο της ανταλλακτικής αξίας εν γένει, κάθε αποδεκτό σύμβολο θα ήταν αρκετό. Όμως καθώς αναπαριστά την ανταλλακτική αξία έναντι όλων των εμπορευμάτων, η ποσότητά του παίζει ρόλο και μάλιστα μεγάλο, και πρέπει να αυξάνεται (ή να μειώνεται) κατ' αναλογία με την ποσότητα των εμπορευμάτων, την κυκλοφορία των οποίων [το χρήμα] καθιστά εφικτή. Ως μέσο ανταλλαγής, σε πρώτη προσέγγιση δε φαίνεται να μεταβάλλει τη διαδικασία του αντιπραγματισμού [barter], μονάχα την κάνει πολυπλοκότερη: αντί να συμβαίνει μια άμεση ανταλλαγή εμπορευμάτων (E-E), τώρα έχουμε την ανταλλαγή ενός συγκεκριμένου εμπορεύματος με το καθολικό εμπόρευμα-χρήμα (E-X), και ακόμα μια, του χρήματος με ένα άλλο συγκεκριμένο εμπόρευμα (X-E). Όμως η διαδικασία αλλάζει ριζικά επειδή τώρα "[ο]ι πράξεις της αγοράς και πώλησης... εμφανίζονται σαν δυο αδιάφορες μεταξύ τους πράξεις, χωριστές σε τόπο και χρόνο (...). Η αδιαφορία τους μπορεί να προχωρήσει σε περιχαράκωση και φαινομενική αυτοτέλεια της μιας έναντι της άλλης. Καθώς όμως αποτελούν ουσιαστικά κι οι δυο συνθετικά στοιχεία ενός μοναδικού όλου, έρχεται αναγκαστικά μια στιγμή όπου η αυτοτελής μορφή συντρίβεται βίαια και η εσωτερική ενότητα επιβάλλεται εξωτερικά με μια βίαιη έκρηξη. Έτσι ... στη διάσπαση της ανταλλαγής σε δυο πράξεις, βρίσκεται ήδη ο πυρήνας των κρίσεων, τουλάχιστον η δυνατότητά τους."⁴

Η διάσπαση της ανταλλαγής σε δυο πράξεις είναι αυτό που επέτρεψε στο χρήμα να αποκτήσει μια τρίτη λειτουργία, που είναι βασική για τον καπιταλισμό. Προϋποθέτει τις δυο πρώτες λειτουργίες και τις ενοποιεί.

Καθώς το χρήμα είναι ένα συγκεκριμένο εμπόρευμα που μετρά την ανταλλακτική αξία, και ένα γενικό εμπόρευμα που μεσολαβεί και κατά συνέπεια διασπά την ανταλλαγή, γίνεται ο καθολικός υλικός εκπρόσωπος του πλούτου, ένα εμπόρευμα το οποίο μπορεί να αποθηκευτεί, και άρα να συσσωρευτεί. Έτσι, η συσσώρευση του χρήματος έγινε το A και το Ω της αναπαραγωγής της κοινωνίας. "Το χρήμα κάνει τον κόσμο να γυρίζει", που λέει και το τραγούδι⁵: προκαταβάλλεται για να αγοραστεί σταθερό κεφάλαιο και εργατική δύναμη ($\sigma+\mu$), της οποίας η παραγωγική κατανάλωση παράγει περισσότερη αξία ($\sigma+\mu+u$), και συνεπώς περισσότερο χρήμα. Και ούτω καθεξής, ad infinitum [λατ. επ' άπειρον]. Το κέρδος δείχνει το δρόμο. Αφού η επιθυμία για περισσότερο χρήμα είναι δίχως τέλος, δίχως τέλος φαίνεται να είναι και η ικανότητα του καπιταλισμού να διευρύνεται.

⁴ Grundrisse, A' Τόμος, σ. 140-141 (I, 39). Οι σελίδες παραπέμπουν στην ελληνική μετάφραση των εκδόσεων Στοχαστής.

⁵ (ΣτΜ) "Money makes the world go round". Πρόκειται για το γνωστό τραγούδι που τραγούδησε η Liza Minnelli.

Μοιάζει να είναι ένα σχεδόν τέλειο σύστημα, αν εξαιρέσουμε ένα ζήτημα: η αξία δεν είναι σταθερή. Δεν είναι αμετάβλητη. Αυτό είναι εμφανές για τα περισσότερα εμπορεύματα: αν μείνουν στο ράφι χάνουν την αξία τους. Όμως το χρήμα φαίνεται να διαφέρει. Τα υπόλοιπα εμπορεύματα είναι "φθαρτό χρήμα", όπως έγραψε ο Μαρξ, καθώς πρέπει να μετασχηματιστούν σε χρήμα —ειδεμή χάνουν την αξία τους. Όμως το χρήμα, "το άφθαρτο εμπόρευμα"⁶, αποθηκεύει την αξία του και φαίνεται να μην έχει ανάγκη από μετασχηματισμούς.

Όμως τα πράγματα μόνο φαινομενικά είναι έτσι. Το χρήμα αποτελεί τον καθολικό εκπρόσωπο του πλούτου μονάχα επειδή είναι ανταλλάξιμο. Αυτό σημαίνει ότι η ικανότητά του να αποθηκεύει αξία παραμένει πραγματική μόνο στο βαθμό που η ανταλλαξιμότητά του παραμένει πραγματική, μόνο στο βαθμό που "η πραγματική ανταλλακτική αξία παίρνει αδιάκοπα τη θέση του αντιπροσώπου της, αδιάκοπα αλλάζει θέση μ' αυτόν, ανταλλάσσεται αδιάκοπα μ' αυτόν"⁷. Αυτό δε σημαίνει ότι η αξία του χρήματος ισούται με την αξία των αγαθών που θέτει σε κυκλοφορία. Η συσσώρευση χρειάζεται την αποταμίευση· η αξία πρέπει να μπορεί να αποχωρεί από τον κύκλο αναπαραγωγής, και να επιστρέφει σε αυτόν. Πρέπει να υπάρχει ένα "απόθεμα" χρηματικού κεφαλαίου που να λειτουργεί ως άδηλο παραγωγικό κεφάλαιο, ρέοντας μέσα στη σφαίρα της παραγωγής όταν απαιτείται από τη συσσώρευση, και που, δίχως να λειτουργεί ως μέσο κυκλοφορίας, να παραμένει δυνητικά ένα μέσο πληρωμής. Όμως το κατά πόσο αυτό το απόθεμα, αυτό το χρηματικό κεφάλαιο, αντιπροσωπεύει πραγματική αξία και δεν είναι απλά πλασματικό κεφάλαιο, δεν προκύπτει απλά από την αξία που εκπροσωπούσε πριν αποσυρθεί από τον κύκλο αναπαραγωγής. Κάθε ποσότητα χρήματος είναι εξ ορισμού μια αξίωση σε μελλοντική αξία, και κατά συνέπεια μπορεί να διευρυνθεί μονάχα στο βαθμό που διευρύνεται η δημιουργία αξίας. Το χρηματικό κεφάλαιο είναι απλώς η επιβεβαίωση της κατοχής ενός μεριδίου της συνολικής αξίας. Όταν η συνολική αξία συρρικνώνεται, ή διευρύνεται με βραδύτερο ρυθμό από ότι το χρηματικό κεφάλαιο, τότε το τελευταίο αντιπροσωπεύει λιγότερη αξία, και πρέπει κατά συνέπεια να απαξιωθεί.

Η αστάθεια της αξίας εξηγεί ακόμη γιατί η συσσώρευση είναι μια αναγκαιότητα για τον καπιταλισμό. Μονάχα θέτοντας σε κίνηση τις παραγωγικές δυνάμεις, άρα παράγοντας υπεραξία, άρα διευρύνοντας την αξία (ή κλέβοντας από αυτούς που τη διευρύνουν) μπορούν τα υπάρχοντα κεφάλαια να αποτρέψουν την ίδια τους την απαξίωση.

Ο διττός χαρακτήρας του εμπορεύματος

Προτού τα προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας να υπάρξουν ως εμπορεύματα που παράγονται για μια αγορά, φυσικά είχαν μια κάποια αξία. Η αξία του ψωμιού για παράδειγμα, είχε να κάνει με το ότι ήταν θρεπτικό και είχε ωραία γεύση. Οι άνθρωποι το ήθελαν. Το ψωμί είχε μια αξία χρήσης.

Για να μπορεί ένα εμπόρευμα να έχει ανταλλακτική αξία, πρέπει να έχει και αξία χρήσης. Αυτό δε σημαίνει ότι πρέπει να είναι αντικειμενικά χρήσιμο, αλλά απλά ότι πρέπει να έχει μια συγκεκριμένη μορφή η οποία να το κάνει επιθυμητό, ώστε κάποιος που έχει τα χρήματα να θέλει να το αγοράσει. Αυτό είναι το στοιχείο που αποτρέπει

⁶ Grundrisse, A' Τόμος, σ. 103 (I, 17).

⁷ Όπως πριν, A' Τόμος, σ. 152 (I, 46).

τη συσσώρευση της αξίας από το να αυτονομηθεί πλήρως από τις πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας. Η συσσώρευση είναι αναγκαίο να παίρνει τη μορφή της διεύρυνσης αξιών χρήσης, ακόμη κι αν αυτό δεν είναι παρά ένα μέσο διεύρυνσης της αφηρημένης ανταλλακτικής αξίας, που είναι ο πραγματικός σκοπός και λειτουργία του καπιταλιστή.

Έτσι διεύρυνση αξιών χρήσης και ανταλλακτικής αξίας πρέπει να λειτουργούν αλληλένδετα, να συμβαδίζουν, ως μια ενιαία διαδικασία. Ως αξία χρήσης, ένα εμπόρευμα έχει κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που το καθορίζουν. Όμως η ανταλλακτική του αξία δεν αποτελεί εγγενής ποιότητα του πράγματος. Μάλλον πρόκειται για την αξία του κεφαλαίου που έχει επενδυθεί για την παραγωγή [του εμπορεύματος] συν την υπεραξία. Έχουμε να κάνουμε με μια κοινωνική σχέση, τη σχέση κεφάλαιο-εργασία. Ενώ κατακτά τον κόσμο και εξαλείφει ή περιθωριοποιεί κάθε άλλο τρόπο παραγωγής, η καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή αναπαράγει και διαδίδει ακατάπαυστα αυτή την κοινωνική σχέση.

Η διττή φύση του εμπορεύματος, να είναι ανταλλακτική αξία και αξία χρήσης, εξηγεί την επιτυχία του. Το κινήγι για υπεραξία αποδίδει ένα όλο και μεγαλύτερο υπερπροϊόν, και αυτή η ανώτερη παραγωγή είναι "το βαρύ πυροβολικό με το οποίο συντρίβονται όλα τα σινικά τείχη" (*Κομμουνιστικό Μανιφέστο*). Αν δούμε την ιστορία σαν μια αδιάκοπη πάλη ξεπεράσματος των συνθηκών σπάνης στις οποίες γεννήθηκε η ανθρωπότητα, και άρα σαν μια ανοδική πορεία της παραγωγικότητας της εργασίας, τότε ο καπιταλισμός εμφανίζεται σαν ένα αναγκαίο και αναπόφευκτο στάδιο. Όμως πρόκειται, ακριβώς λόγω της διττής φύσης του εμπορεύματος, και για ένα μεταβατικό στάδιο.

Η κρίση ενυπάρχει στο ίδιο το εμπόρευμα, στη διττή του φύση. Σήμερα είναι καταφανές πως αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία έχουν αποσυνδεθεί. Ποτέ πριν η παραγωγικότητα, και άρα η ικανότητα επέκτασης των αξιών χρήσης, δεν ήταν τόσο μεγάλη. Παράλληλα, πότε στο παρελθόν δεν εκδηλώθηκε η προϊούσα ανικανότητα διεύρυνσης της ανταλλακτικής αξίας με τόση σαφήνεια όσο στον σημερινό κόσμο, που πνίγεται στην υπερπαραγωγικότητα [overcapacity], ενώ όλο και περισσότερες ανθρωπίνες ανάγκες δεν ικανοποιούνται. Η διεύρυνση των αξιών χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας δε συμβαδίζουν πια. Το κέρδος καθορίζει το αν, το πού, και το πότε θα χρησιμοποιηθεί εργατική δύναμη. Δυο δισεκατομμύρια άνθρωποι είναι άνεργοι επειδή το κεφάλαιο δε μπορεί να τους χρησιμοποιήσει για να διευρύνει την ανταλλακτική αξία. Η διεύρυνση της ανταλλακτικής αξίας έχει γίνει προβληματική· και είναι η διεύρυνση της ικανότητας παραγωγής αξιών χρήσης που έσκαψε τον λάκκο της, από τον οποίο δε μπορεί να βγει δίχως να προκαλέσει μαζική καταστροφή.

Η ανταλλακτική αξία έχει γίνει μια γελοία μονάδα μέτρησης για μια κοινωνία της οποίας ο πραγματικός πλούτος δε βασίζεται πια στο χρόνο εργασίας.

Όπως το έθεσε ο Μαρξ, "[η] δημιουργία του πραγματικού πλούτου ολοένα λιγότερο εξαρτάται από τον χρόνο εργασίας και την ποσότητα καταβλημένης εργασίας· ολοένα περισσότερο από τη δύναμη των υλικών παραγόντων που κινητοποιούνται στη διάρκεια του εργάσιμου χρόνου· η δύναμη αυτή — η ισχυρή τους αποτελεσματικότητα — δεν βρίσκεται σε καμιά σχέση προς τον άμεσο χρόνο εργασίας που κοστίζει η παραγωγή τους, αλλά αντίθετα εξαρτιέται από τη γενική κατάσταση της επιστήμης και την πρόοδο της τεχνολογίας... ο άνθρωπος συμπεριφέρεται ο ίδιος σαν επόπτης και ρυθμιστής της παραγωγικής διαδικασίας... Προβάλλει δίπλα στην παραγωγική διαδι-

κασία αντί να αποτελεί τον κυριότερο παράγοντά της Σε αυτή τη μεταλλαγή, σαν ο μεγάλος ακρογωνιαίος λίθος της παραγωγής και του πλούτου δεν εμφανίζεται η άμεση εργασία που εκτελεί ο ίδιος ο άνθρωπος, ούτε ο χρόνος αυτής της εργασίας, αλλά η ιδιοποίηση της γενικής παραγωγικής δύναμης του ανθρώπου, η δική του κατανόηση της φύσης και ο εξουσιασμός της διαμέσου της ύπαρξης του ανθρώπου σαν κοινωνικού σώματος — μ' ένα λόγο, η ανάπτυξη του κοινωνικού ατόμου⁸.

Όμως, για το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου ανόδου του καπιταλισμού, αυτή η αντίθεση ανάμεσα σε πραγματικό και καπιταλιστικό πλούτο δεν είχε εμφανιστεί. Οι αξίες χρήσεις και η ανταλλακτική αξία διευρύνονταν αμοιβαία. Σταδιακά, ο καπιταλισμός κατέλαβε όλες τις μορφές εμπορευματικής παραγωγής, και διεύρυνε την εμπορευματική παραγωγή σε πεδία που μέχρι πρότινος δεν υπήρχε καν. Αυτή η αναδιοργάνωση της παραγωγής είχε ως αποτέλεσμα μια κοινωνικοποίηση της εργασιακής διαδικασίας. Συγκεντρώνοντας μαζί τους εργάτες σε ένα συλλογικό χώρο εργασίας, δίνοντας εξειδικευμένα καθήκοντα, κάνοντας την εργασία τους ανταλλάξιμη, εξοικονομήθηκαν τεράστια κόστη, και αυξήθηκε η παραγωγικότητα. Αυτή η ανερχόμενη παραγωγικότητα σήμαινε ότι η διαφορά ανάμεσα στον *καχε* που διέθεταν οι εργάτες, και τον *καχε* που απαιτούνταν για να παραχθούν τα αναγκαία αγαθά [για την αναπαραγωγή της εργατικής τους δύναμης] μεγάλωνε, ακόμη κι αν ο δεύτερος επίσης αυξανόταν, εξαιτίας των εργατικών αγώνων και των κοινωνικών μεταβολών. Όσο περισσότεροι προλετάριοι προσλαμβάνονταν, τόσο περισσότερο έπρεπε να εργαστούν. Όσο μικρότερη γινόταν η αξία της αναπαραγωγής τους, τόσο περισσότερος απλήρωτος χρόνος εργασίας συγκεντρωνόταν και τόσο περισσότερη υπεραξία δημιουργούνταν. Απασχόληση, παραγωγικότητα, κέρδη μεγάλωσαν χέρι-χέρι. Όσο μεγάλωνε ο αριθμός των προλετάρων που δημιουργούσε η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, τόσο αυξανόταν η παραγωγικότητα και η δημιουργία της αξίας. Έμοιαζαν να είναι συνώνυμα. Όσο περισσότερος υλικός πλούτος, τόσο περισσότερο κέρδος. Υπήρχε ισορροπία ανάμεσα στη μεγέθυνση της ανταλλακτικής αξίας και των αξιών χρήσης. Η πηγή και των δυο ήταν η ίδια: η υπερεργασία. Ο νόμος της αξίας βρισκόταν σε αρμονία με τις παραγωγικές δυνάμεις εκείνης της περιόδου.

Η μετάβαση στην πραγματική κυριαρχία του κεφαλαίου

Υπάρχουν δυο τρόποι παραγωγής υπεραξίας. Για αιώνες, ο καπιταλισμός επικεντρωνόταν στον προφανή: επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας. Ο καπιταλισμός δεν είχε ακόμα αναπτύξει μια νέα, εγγενώς καπιταλιστική μέθοδο παραγωγής. Ο υφαντής έφτιαχνε ρούχα όπως πριν, όμως τώρα το έκανε σε μια μανιφακτούρα έναντι μισθού. Προφανώς, όσες περισσότερες ώρες εργαζόταν για τον ίδιο μισθό, τόσο περισσότερη υπεραξία αποκόμιζε ο ιδιοκτήτης του προϊόντος της εργασίας [του υφαντή].

Υπάρχει ακόμη ένας τρόπος παραγωγής υπεραξίας. Αντί να αυξάνεται το απόλυτο μήκος της εργάσιμης ημέρας (που υπόκειται σε φυσικά όρια), αυξάνεται το σχετικό μέρος της εργάσιμης ημέρας κατά το οποίο ο εργάτης εργάζεται δωρεάν για τον καπιταλιστή, μέσω της μείωσης του άλλου κομματιού, του *καχε* που ισοδυναμεί με ό,τι ο εργάτης αγοράζει με το μισθό του. Με άλλα λόγια, όσο πέφτει η αξία του μισθού του εργάτη, σε σχέση με την αξία που παράγει, τόσο περισσότερη υπεραξία δημιουργείται.

⁸ Όπ. πρ., Β' Τόμος, σ. 538 (VII, 3).

Όμως η αξία του μισθού των εργατών δεν είναι κάτι που βρίσκεται υπό τον άμεσο έλεγχο του καπιταλιστή, πλην της προσπάθειάς του να εντατικοποιεί την εργασιακή διαδικασία πάνω από τις κοινωνικές νόρμες. Φυσικά, πάντα προσπαθεί να πιέζει το μισθό κάτω από την αξία της εργατικής δύναμης και συχνά το καταφέρνει, όμως, σε κανονικές συνθήκες, ο νόμος της αξίας ρυθμίζει την αγορά εργασίας όπως τις άλλες αγορές, κάτι που σημαίνει ότι τουλάχιστον ως τάση, η εργατική αξία αγοράζεται στην αξία της. Γενικά, η πτώση της σχετικής αξίας των μισθών δεν είναι αποτέλεσμα των πράξεων του ενός ή του άλλου καπιταλιστή, αλλά της ανόδου της γενικής παραγωγικότητας της κοινωνίας, που μειώνει την αξία των εμπορευμάτων που χρειάζεται ο εργάτης.

Αυτό που χρειάζεται ο εργάτης είναι μια περιορισμένη ποσότητα από αξίες χρήσης, που του επιτρέπουν να παραμείνει υγιής, να συντηρεί μια οικογένεια, να έχει ένα σπίτι και αρκετή τροφή για το σώμα και το μυαλό του... αξίες χρήσης που διευρύνονται με τις κοινωνικές μεταβολές, πάντα όμως αντανakλώντας αυτό που σε μια δεδομένη κοινωνία θεωρείται αναγκαίο για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Όσο πιο παραγωγική είναι μια κοινωνία, τόσο λιγότερος *καχε* απαιτείται για την παραγωγή αυτών των αξιών χρήσης, και συνεπώς τόσο υψηλότερη είναι η σχετική υπεραξία για τον καπιταλιστή.

Ο Μαρξ παρατήρησε πως η κύρια πηγή κέρδους του καπιταλισμού μετατοπίστηκε από την απόλυτη στη σχετική υπεραξία. Όμως αυξάνοντας την παραγωγικότητα της εργασίας, ο καπιταλιστής δεν αποκομίζει άμεσα περισσότερη αξία. "Η εργάσιμη μέρα δεδομένης διάρκειας δημιουργεί την ίδια ποσότητα ανταλλακτικής αξίας, ανεξάρτητα από τις μεταβολές της παραγωγικότητας"⁹. Η άνοδος της παραγωγικότητας σημαίνει απλά ότι η "δεδομένη αξία διαμοιράζεται σε περισσότερα προϊόντα". Η αυξημένη παραγωγικότητα δεν μειώνει την αξία των μισθών των εργατών που απασχολεί ο καπιταλιστής, εκτός από την περίπτωση που πουλά εμπορεύματα που προορίζονται για αυτούς. Οπότε, τι κίνητρο έχει να επενδύσει [στην παραγωγικότητα];

Το κίνητρό του προκύπτει όχι τόσο από την ευκαιρία δημιουργίας περισσότερης αξίας, αλλά μάλλον από την ευκαιρία αρπαγής περισσότερης αξίας, η οποία έχει παρραχθεί αλλού. Συνεπώς, από τη δυνατότητα πρόσθετου κέρδους, η οποία εμφανίζεται "μόλις η ατομική αξία του προϊόντος του πέφτει κάτω από την κοινωνική του αξία, και κατά συνέπεια μπορεί να πουληθεί πάνω από την ατομική του αξία"¹⁰. Κοινωνική αξία είναι η ποσότητα *καχε* που σε μια δεδομένη οικονομία απαιτείται για την παραγωγή ενός δεδομένου εμπορεύματος· συνεπώς τείνει να ορίζεται από τις μέσες, επικρατούσες μεθόδους παραγωγής. Έτσι, εκείνοι [οι καπιταλιστές] που χρειάζονται παραπάνω *καχε* για να παράγουν αυτό το εμπόρευμα αποκομίζουν λιγότερο από το μέσο κέρδος, ενώ όσοι χρειάζονται λιγότερο, αποκομίζουν ένα πρόσθετο κέρδος. Έχει σημασία να υπενθυμίσουμε ότι αυτό το πρόσθετο κέρδος που προκύπτει από την άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας, δεν είναι κατ' ανάγκη πρόσθετο κέρδος για το κεφάλαιο στο σύνολό του. Η ολική αξία, και άρα η ολική αγοραστική δύναμη, δεν διογκώνεται μαζί του. Υποθέτοντας ότι η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας, η αξία της εργατικής δύναμης και η εντατικότητα της εργασιακής διαδικασίας παραμένουν σταθερές, το ποσοστό της παραγωγής αξίας παραμένει επίσης σταθερό. Σύμφωνα με τον Μαρξ, αν υποθέσουμε την ύπαρξη ενός κλειστού καπιταλιστικού συστήματος, η ολική

⁹ Μαρξ, *Κεφάλαιο*, 1^{ος} τόμος, σ. 656 (Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή).

¹⁰ Μαρξ, *Αποτελέσματα της Άμεσης Παραγωγικής Διαδικασίας*.

υπεραξία u ισούται με τον απλήρωτο $καχε$, και το ολικό κέρδος ισούται με την ολική υπεραξία. Έτσι, αν ο καπιταλιστής που έχει την υψηλότερη παραγωγικότητα δεν παράγει περισσότερη u αλλά αποκομίζει ένα υψηλότερο κέρδος, από πού προέρχεται αυτό το πρόσθετο κέρδος;

Για τον Μαρξ, εξ ορισμού, αξία παράγεται μονάχα εντός της παραγωγικής διαδικασίας¹¹. Στη φάση της κυκλοφορίας, όπου τα εμπορεύματα που έχουν προκύψει από την παραγωγή αγοράζονται και πωλούνται για να καταναλωθούν μη-παραγωγικά ή να χρησιμοποιηθούν ως νέες παραγωγικές δυνάμεις, δε δημιουργείται u , μόνο αναδιανέμεται. Η αγορά ανταμείβει τον καπιταλιστή που πιέζει την αξία ενός εμπορεύματος κάτω από την κοινωνική νόρμα. Όμως τον ανταμείβει με αξία που έρχεται από αλλού, είτε από ανταγωνιστές που αναγκάζονται να αποδεχτούν να λάβουν λιγότερο $καχε$ από όσον διατέθηκε στη δική τους παραγωγή, ή από αγοραστές που σε αντάλλαγμα αποκομίζουν λιγότερη αξία.

Αυτή η ανταμοιβή ήταν τόσο μεγάλη, που το κυνήγι για το πρόσθετο κέρδος έγινε η κύρια κινητήρια δύναμη της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Το αποτέλεσμα ήταν ο καπιταλισμός να γίνει το πιο πρόσφορο έδαφος από όλους τους τρόπους παραγωγής για την ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας. Κάθε καπιταλιστής δεν έχει μόνο ισχυρό κίνητρο για τεχνολογικές καινοτομίες (πρόσθετο κέρδος), αλλά είναι αναγκασμένος να τις υιοθετεί. Όσοι δεν καταφέρνουν να τις υιοθετήσουν, παράγουν εμπορεύματα που περιέχουν περισσότερη αξία από την κοινωνικά μέση αξία που υπάρχει στην αγορά. Έτσι αποκομίζουν λιγότερο από το μέσο κέρδος, και όταν η διαφορά αυξηθεί κι άλλο, πάνε στον αγύριστο. Το πρόσθετο κέρδος εξαφανίζεται καθώς η τεχνολογική καινοτομία που ανέβασε την παραγωγικότητα διαδίδεται και μετατρέπεται σε κοινωνική νόρμα. Όμως το κυνήγι για πρόσθετο κέρδος συνεχίζεται. Οι καπιταλιστές, ολόκληροι κλάδοι ή και χώρες, που καταφέρνουν να διατηρούν συνεχώς ένα ποσοστό ανόδου της παραγωγικότητας υψηλότερο από το μέσο, αποκομίζουν συνεχώς πρόσθετα κέρδη, τα οποία ως υπεραξία έχουν παραχθεί αλλού.

Η εστίαση στο πρόσθετο κέρδος δια της τεχνολογικής καινοτομίας, και στο παρα-προϊόν της, την πτώση της αξίας της εργατικής δύναμης, και άρα την άνοδο της σχετικής υπεραξίας, μεταβάλλει άρδην την κοινωνία. Αρχίζει να σχηματίζεται μια νέα, ειδικά καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία. Ο Μαρξ ονόμασε αυτό το φαινόμενο "μετάβαση στην πραγματική υπαγωγή της εργασίας", (ή "πραγματική κυριαρχία του κεφαλαίου"), επειδή η τεχνολογία επέτρεψε στο νόμο της αξίας να διεισδύσει βαθιά μέσα στην εργασιακή διαδικασία. Ο καπιταλισμός τώρα δεν κυριαρχεί σε παραγωγικές διαδικασίες που κληρονόμησε από το παρελθόν, αλλά τις μετασχηματίζει εξ ολοκλήρου. Επιστήμη και τεχνολογία καθιστούν εφικτό αυτό το μετασχηματισμό μέσω της δικής τους ανάπτυξης, η οποία με τη σειρά της διαμορφώνεται ολοένα περισσότερο από το νόμο της αξίας, με σκοπό τη μείωση του $καχε$, την απόκτηση πρόσθετου κέρδους.

Σταδιακά η παραγωγική διαδικασία γίνεται εντελώς διαφορετική. Ο εργάτης ήταν στο κέντρο της, τα εργαλεία ήταν προεκτάσεις των μελών του. Τώρα η σχέση αυτή έχει αντιστραφεί: ο εργάτης έγινε προέκταση της μηχανής, η οποία ορίζει το ρυθμό

¹¹ Ο Μαρξ θεωρούσε την εργασία που απαιτείται για να έρθει ένα εμπόρευμα κοντά στον καταναλωτή επέκταση της παραγωγής στη φάση της κυκλοφορίας, συνεπώς εργασία που προσθέτει αξία στο εμπόρευμα, και δημιουργεί u για το κεφάλαιο.

εργασίας και όλες του τις πράξεις, καθιστώντας κάθε κίνησή του μετρήσιμη ως ποσότητα καθε.

Εκ πρώτης όψεως, αυτή η εξέλιξη μόνο οφέλη έχει για τον καπιταλισμό. Οδηγεί σε γιγάντιες προόδους στην παραγωγικότητα, στην ικανότητα δημιουργίας πραγματικού πλούτου. Με τη σειρά της αυτή η μεταβολή καθιστά εφικτή τη μείωση του κομματιού της εργάσιμης ημέρας που ξοδεύεται σε αναγκαία εργασία (για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης) και συνεπώς οδηγεί στην αύξηση του κομματιού που είναι υπερεργασία, η οποία αποφέρει υπεραξία. Επιπλέον δίνει στον καπιταλισμό τη δυνατότητα να επεκτείνει το πεδίο δράσης του, τόσο προς το εσωτερικό όσο και το εξωτερικό του· ολόκληρος ο κόσμος μεταμορφώνεται κατ' εικόνα του.

Παρότι η μετάβαση στην πραγματική κυριαρχία είναι μια μακρά ιστορική διαδικασία που συνεχίζεται μέχρι σήμερα, το θεωρητικό της ακρότατο, ένας κόσμος στον οποίον ο νόμος της αξίας έχει διεισδύσει σε όλες τις γωνιές του πλανήτη, σε όλες τις πλευρές της κοινωνίας, έχει μετασχηματίσει κάθε αντικείμενο, κάθε δραστηριότητα σε εμπόρευμα, έχει απορροφήσει κάθε εκδήλωση της κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής ζωής στη δομή της αγοράς, μοιάζει σε εφιαλτικό βαθμό με ό,τι ζούμε σήμερα.

Όσο ευεργετική κι αν ήταν αυτή η μετάβαση για την επέκταση του πεδίου στο οποίο ισχύει ο νόμος της αξίας, διατάραξε την αρμονία που υπήρχε εντός της ίδιας της αξίας.

"Από τη μια μεριά λοιπόν ξυπνά όλες τις δυνάμεις της επιστήμης και της φύσης... για να κάνει τη δημιουργία του πλούτου ανεξάρτητη (σχετικά) από τον χρόνο εργασίας που καταβλήθηκε γι' αυτόν. Από την άλλη μεριά, αυτές τις γιγάντιες κοινωνικές δυνάμεις που δημιουργήθηκαν μ' αυτόν τον τρόπο θέλει να τις μετρήσει με τον χρόνο εργασίας, και να τις περιχαρακώσει μέσα στα όρια που απαιτούνται για τη διατήρηση της ήδη δημιουργημένης αξίας σαν αξίας."¹²

Αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία, οι δυο πλευρές του εμπορεύματος έχουν πάψει να αλληλοσυμπληρώνονται. Οι αξίες χρήσης αυξάνονται εκθετικά μέσω της τεχνικοποίησης [*technification*], μιας διαδικασίας κατά την οποία η ζωντανή εργασία εξαλείφεται, και αντικαθίσταται από μηχανές. Όμως η μεγέθυνση της ανταλλακτικής αξίας χρειάζεται την προσθήκη ζωντανής εργατικής δύναμης. Ο εκθετικός ρυθμός αύξησης των αξιών χρήσης έρχεται σε σύγκρουση με την περιορισμένη βάση των συνθηκών κατανάλωσης του καπιταλισμού.

Ο καπιταλισμός γεννιέται μέσα σε συνθήκες σπάνης, τις οποίες προϋποθέτει. Η αφθονία τον αρρωσταίνει, επειδή αφθονία στον καπιταλισμό μόνο υπερπαραγωγή μπορεί να σημαίνει. Δίχως τη σπάνη, δε μπορεί "να διατηρήσει την ήδη δημιουργηθείσα αξία ως αξία".

Η αναπόφευκτη πτώση του ποσοστού του κέρδους

Οι προϋποθέσεις για την περιοδική αυτοκαταστροφή του κεφαλαίου ενυπάρχουν στην ίδια τη μορφή-αξία, όμως εκδηλώθηκαν ως αποτέλεσμα της μετάβασης στην πραγματική κυριαρχία του κεφαλαίου. Η παραγωγικότητα τώρα καθορίζεται όχι από την ποσότητα του χρόνου εργασίας που ξοδεύεται στην παραγωγή, αλλά από την εφαρμογή της επιστήμης και της τεχνολογίας, όπως τίθενται σε κίνηση και διευθύνο-

¹² Grundrisse, Β' Τόμος, σ. 539 (VII, 3).

νται από τον συλλογικό εργάτη. Η άνοδος της παραγωγικότητας ασκεί αντίρροπες πιέσεις. Από τη μια, αυξάνει το απλήρωτο κομμάτι της εργάσιμης ημέρας (σχετική υπεραξία), και από την άλλη, μειώνει τη ζωντανή εργασία στην παραγωγή, τμήμα της οποίας είναι πάντοτε η υπεραξία. Όμως ενώ κατά καιρούς η πρώτη τάση είναι ισχυρότερη και το ποσοστό του κέρδους ανεβαίνει, μακροπρόθεσμα κυριαρχεί η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους, επειδή δεν υπάρχει εγγενές όριο στο βαθμό στον οποίο η αξία ενός εμπορεύματος να μπορεί να μειωθεί, στο βαθμό στον οποίο η παραγωγική διαδικασία να λειτουργεί με παρελθοντική εργασία και ολοένα λιγότερη ζωντανή εργασία· αντίθετα, ως προς τη σχετική υπεραξία, "ο φραγμός του [κεφαλαίου] παραμένει πάντα η σχέση ανάμεσα στο κλάσμα της ημέρας που εκφράζει την αναγκαία εργασία και σε ολόκληρη την εργάσιμη ημέρα. Μόνο μέσα σ' αυτά τα όρια μπορεί να κινηθεί το κεφάλαιο".¹³

Συνεπώς μακροπρόθεσμα, η άνοδος του ποσοστού της υπεραξίας δε μπορεί να σταματήσει την πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους. Ό,τι στα μάτια των καπιταλιστών μοιάζει με γιατρεία, επιδεινώνει την κατάσταση του καπιταλισμού. Μπροστά στην πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους, το κίνητρο του καπιταλιστή να χαμηλώσει την ατομική αξία του προϊόντος του κάτω από την κοινωνική του αξία, γίνεται ακόμα ισχυρότερο. Κάνοντας έτσι, μειώνει περαιτέρω τη ζωντανή εργασία στην παραγωγή, της οποίας η *υ* δεν παρά ένα μέρος.

Η μείωση της ζωντανής εργασίας σημαίνει ότι όλο και λιγότερη ζωντανή εργασία θέτει σε κίνηση όλο και περισσότερη παρελθοντική εργασία. Το εμπόρευμα περιέχει όλο και λιγότερη αξία, και το κομμάτι αυτής της αξίας που αντιπροσωπεύει την κατανώση της παρελθοντικής εργασίας τείνει σταθερά να αυξάνεται σε σχέση με τη νέα, ζωντανή εργασία. Όμως αυτό σημαίνει ότι ολοένα περισσότερη παρελθοντική εργασία απαιτείται για να προστεθεί η ζωντανή εργασία, η πηγή της υπεραξίας. Ολοένα περισσότερο κεφάλαιο απαιτείται για να τεθούν σε κίνηση οι παραγωγικές δυνάμεις· το κατώτατο όριο του σχηματισμού κεφαλαίου ολοένα ανεβαίνει. Όπου αυτό το κατώτατο όριο δεν ξεπερνιέται, οι παραγωγικές δυνάμεις που θα τίθονταν σε κίνηση αν ήταν το όριο πιο χαμηλά, μένουν αδρανείς.

Όμως ενώ η τεχνικοποίηση (ή η άνοδος της "οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου" —ΟΣΚ—, ο λόγος παρελθοντικής/ζωντανής εργασίας) στην παραγωγή επιβραδύνει τη δημιουργία ανταλλακτικής αξίας, ρίχνει τις τιμές των εμπορευμάτων που απαιτούνται για τον επόμενο κύκλο παραγωγής (αλλά και όλων των υπόλοιπων εμπορευμάτων). Έτσι στον επόμενο κύκλο θα απαιτείται σχετικά λιγότερη αξία από τον προηγούμενο. Έχουμε ήδη δει ότι η μείωση των τιμών των καταναλωτικών αγαθών μειώνει τη σχετική αξία των μισθών (ακόμη κι αν αντιστοιχούν σε περισσότερες αξίες χρήσης), και έτσι αυξάνει τη σχετική υπεραξία. Η μείωση των τιμών των παραγωγικών αγαθών (ή του σταθερού κεφαλαίου) δε δημιουργεί άμεσα περισσότερη αξία για το κεφάλαιο. Όμως, η ελάττωση της ανάγκης για αξία ενεργεί εξισορροπητικά ως προς την επίδραση της αυξανόμενης ΟΣΚ στο ποσοστό του κέρδους. Παραταύτα, η ανταλλακτική αξία πρέπει να αυξάνεται, ακόμη κι αν πέφτουν τα κόστη της παραγωγής. Καπιταλισμός θα πει παραγωγή με σκοπό το κέρδος, και το κέρδος "εκφράζει την αύξηση της αξίας που λαμβάνει το συνολικό κεφάλαιο στο τέλος των διαδικασιών παραγωγής και κυκλοφορίας, πάνω και πέρα από την αξία που κατείχε πριν τη διαδικασία της παρα-

¹³ Οπ.πρ., Β' Τόμος, σ. 253 (III, 31).

γωγής, πριν να μπει σε αυτήν"¹⁴. Η αξία του κεφαλαίου που επενδύεται πρέπει να αυξάνεται, αυτός είναι ο σκοπός της όλης υπόθεσης. Η απαξίωση του σταθερού κεφαλαίου λειτουργεί εξοικονομητικά για τους καπιταλιστές που πρέπει να το αγοράσουν, όμως για εκείνους που πρέπει να το πουλήσουν συνεπάγεται συρρίκνωση της πηγής των κερδών τους, καθώς [η απαξίωση] εκφράζει το γεγονός ότι η παραγωγή του απαιτεί λιγότερη ζωντανή εργασία. Το κεφάλαιο που επενδύθηκε στην παραγωγή υφίσταται απώλειες, το ποσοστό του κέρδους του πέφτει, και, σύμφωνα με τη λογική του κεφαλαίου, η εξισωτική τάση του ποσοστού του κέρδους διαδίδει αυτή την απώλεια στο σύνολο της οικονομίας.¹⁵

Η πραγματική κυριαρχία συνεπάγεται πως η άνοδος της παραγωγικότητας βασίζεται στη μείωση του *καχε* στην παραγωγή, δηλ. σε μια σχετική μείωση της δημιουργίας νέας αξίας. Η ίδια διαδικασία εξηγεί το λόγο για τον οποίο, για να χρησιμοποιηθεί επιπρόσθετη εργατική δύναμη απαιτείται ακόμη περισσότερη παρελθοντική εργασία, το λόγο για τον οποίο το κατώτατο όριο του κεφαλαίου συνεχώς ανεβαίνει. Στο σύγχρονο καπιταλισμό, αυτά τα κόστη εισόδου [*inster costs*] δεν περιλαμβάνουν μονάχα κόστη της παραγωγής—πράγματι, τα τελευταία τείνουν να μειώνονται σε σχέση με τα άλλα κόστη. Στη βιομηχανία αυτοκινήτων [τα κόστη της παραγωγής] έχουν συρρικνωθεί σε λιγότερο από 60% του ολικού κόστους του προϊόντος (σε σχέση με το 85% του 1925), στους ημιαγωγούς ανέρχονται στο 14%. Για να μπορεί να ανταγωνιστεί κανείς στο σημερινό κόσμο πρέπει να ξοδεύει τεράστια ποσά στο μάρκετινγκ. Μια εταιρία όπως η Nike πληρώνει σημαντικά περισσότερο τις διασημότητες που εμφανίζονται στα διαφημιστικά της, παρά τους εργάτες που φτιάχνουν τα παπούτσια της. Αυτά τα μη-παραγωγικά κόστη εισόδου συμπεριλαμβάνουν ακόμη—μέσω της φορολόγησης—ένα ποσοστό από τα πολλά παρεπόμενα έξοδα [*faux frais*] που πρέπει να υφίσταται ο καπιταλισμός για να διατηρεί την εξουσία του επί της κοινωνίας. Το ανερχόμενο κατώτατο όριο υποδηλώνει την ύπαρξη μιας τάσης συγκέντρωσης του κεφαλαίου.

Η πτώση του ποσοστού του κέρδους από τη μια, και το ανερχόμενο κατώτατο όριο για το σχηματισμό κεφαλαίου από την άλλη, καθιστούν τις κρίσεις μια αναγκαιότητα για τη διαίωσιση της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Οι κρίσεις εξαναγκάζουν τα υπάρχοντα κεφάλαια να χάσουν την αξία τους, και παρότι πρόκειται για κάτι το κατα-

¹⁴ Μαρξ, *Οικονομικά Χειρόγραφα του 1961-63*, 3^ο Κεφ., Κεφάλαιο και Κέρδος, σ. 6.

¹⁵ 'Η με άλλα λόγια, έχουμε πρόσθετο κέρδος. Περισσότερα για τη διαδικασία εξίσωσης του ποσοστού του κέρδους στο *The Roots of Capitalist Crisis part 3: From Decline to Collapse*, Internationalist Perspective № 32-33. Η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους αποτελεί μια από τις πιο αμφιλεγόμενες αναλύσεις του Μαρξ. Μοιάζει να πηγαίνει κόντρα στη διαίσθηση: η άνοδος της παραγωγικότητας δια της τεχνολογικής καινοτομίας σημαίνει περισσότερα κέρδη για τον καπιταλιστή, άρα, γιατί όχι και για τον καπιταλισμό; Η απάντηση είναι πως τα συμφέροντα των ατομικών καπιταλιστών και του συνολικού κεφαλαίου, του συστήματος της αξίας, συχνά βρίσκονται σε σύγκρουση. Η ανορθολογικότητα του καπιταλισμού είναι το άθροισμα των αμέτρητων ορθολογικών αποφάσεων των καπιταλιστών. Η "απόδειξη" πως η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους αποτελεί κάτι το παραπλανητικό υποτίθεται ότι προέρχεται από το θεώρημα Okishio, ο οποίος κατέληξε στο αντίθετο συμπέρασμα από τον Μαρξ. Δε γνωρίζω πολλά μαθηματικά, όμως γνωρίζω πως καμιά επιχειρηματολογία δε μπορεί να είναι καλύτερη από τις προκείμενες που χρησιμοποιεί. Ο Okishio υπέθεσε ότι τα ίδια εμπορεύματα έχουν την ίδια τιμή πριν και μετά την παραγωγή. Θεώρησε δεδομένο πως η αξία τους μένει σταθερή, ενώ το όλο σημείο που ήθελε να δείξει ο Μαρξ ήταν ακριβώς ότι μειώνεται. Έτσι το συμπέρασμα του Okishio και το σημείο από το οποίο ξεκινά ταυτίζονται. Για περισσότερα πάνω σε αυτό δεξ: Kliman, *Reclaiming Marx's Capital*, 7^ο κεφ., Lexington Books, 2007.

στροφικό για αυτά, τούτη η απαξίωση σημαίνει επίσης πως η αξία των παραγωγικών δυνάμεων, και πιο συγκεκριμένα του σταθερού κεφαλαίου, πέφτει σε σχέση με την αξία που δημιουργείται από την παραγωγική τους κατανάλωση. Οι κρίσεις κατά συνέπεια αποκαθιστούν το ποσοστό του κέρδους, και άρα τις συνθήκες για ένα νέο κύκλο συσσώρευσης.

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους παίρνει μια μάλλον κυκλική μορφή, και δεν είναι μια γραμμική πρόοδος κατά την οποία όταν ο καπιταλισμός φτάσει σε ένα κρίσιμο σημείο x η συσσώρευση θα γίνει αδύνατη. Συνεπώς δεν εξηγεί γιατί η κρίση από ένα σημείο και έπειτα πρέπει να μεταβληθεί σε παγκόσμια κατάρρευση της καπιταλιστικής οικονομίας, ακόμη λιγότερο καθώς δεν επηρεάζει όλα τα κεφάλαια το ίδιο. Ο ανταγωνισμός στην αγορά επηρεάζει την αναδιανομή της υπεραξίας, η οποία ανταμείβει τους ισχυρότερους ανταγωνιστές, εκείνους με ικανότητα μεγαλύτερη από το μέσο όρο να κατεβάζουν την ατομική αξία των προϊόντων τους κάτω από την αξία της αγοράς, με πρόσθετα κέρδη. Οι κρίσεις επομένως επηρεάζουν πρώτα τους ασθενέστερους ανταγωνιστές. Η κατάρρευσή τους ενδυναμώνει τους ισχυρότερους, οι οποίοι τους απορροφούν κοψοχρονιά, και παίρνουν το μερίδιο που κατείχαν στην αγορά.

Όμως η πτωτική τάση της δημιουργίας υπεραξίας στην παραγωγή δεν είναι ο μόνος τρόπος με τον οποίο η σύγκρουση εντός της μορφής-αξία ανάμεσα σε ανταλλακτική αξία και αξία χρήσης δημιουργεί εμπόδια στη συσσώρευση του κεφαλαίου.

Πώς επηρεάζει η αντίφαση την πραγματοποίηση της αξίας

Η συσσώρευση του κεφαλαίου είναι μια διαδικασία αυτο-διεύρυνσης, κατά την οποία παράγεται υπεραξία και έπειτα πραγματοποιείται έτσι ώστε να παραχθεί περισσότερη υπεραξία. Ο Μαρξ ανέλυσε, κυρίως στο 2^ο τόμο του *Κεφαλαίου*, πώς λειτουργεί αυτός ο κύκλος αυτο-διεύρυνσης. Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει πως αυτή η ανάλυση είναι το μόνο κομμάτι της θεωρίας του που εγκωμιάστηκε από αστούς οικονομολόγους¹⁶, οι οποίοι είδαν σε αυτό την απόδειξη πως ένας σωστά διαχειριζόμενος καπιταλισμός μπορεί να διευρύνεται για πάντα. Όμως δε συμφώνησαν όλοι οι μαρξιστές με τον Μαρξ. Η Ρόζα Λούξεμπουργκ υποστήριξε πως ο καπιταλισμός μπορεί να διευρύνεται μόνο καθόσον πραγματοποιεί την υπεραξία που προορίζεται για διεύρυνση έξω από τον καπιταλισμό, σε μια μη-καπιταλιστική αγορά. Το βασικό της λάθος ήταν ότι μετέφερε το πρόβλημα πραγματοποίησης του ατομικού καπιταλιστή στο κεφάλαιο ως σύνολο. Ο ατομικός καπιταλιστής, αν θέλει να χρησιμοποιήσει την υπεραξία του για να διευρύνει την παραγωγή του, δε γίνεται να την καταναλώσει όλη ο ίδιος· πρέπει να την πουλήσει για να τη μετασχηματίσει σε χρήμα, έτσι ώστε να αγοράσει νέα μέσα παραγωγής και νέα εργατική δύναμη. Χρειάζεται έναν εξωτερικό αγοραστή. Δε θα ήταν τα πράγματα έτσι, αν είχε παράξει ο ίδιος όλα τα παραγωγικά και καταναλωτικά προϊόντα που απαιτούνται για τη διευρυμένη παραγωγή του. Έτσι έχουν τα πράγματα ως προς το συνολικό κεφάλαιο. Η υπεραξία του περιέχει όλα τα στοιχεία που χρειάζεται για να διευρυνθεί. Τα κατέχει ήδη, και κατά συνέπεια δε χρειάζεται να ψάξει για εξωτερικούς αγοραστές· αυτό που χρειάζεται είναι η ομαλή κυκλοφορία [των προϊόντων του]

¹⁶ Σύμφωνα με τον Paul Samuelson, "οι οικονομολόγοι όλων των τάσεων συμφωνούν ότι εδώ ο Καρλ Μαρξ έκανε μια αξιοσημείωτη συνεισφορά" (με την ανάλυση της διευρυνόμενης αναπαραγωγής). (Samuel, Economics, McGraw Hill, 10th edition, σ. 865).

εντός του καπιταλισμού. Χρειάζεται χρήμα για να διευρύνεται με έναν ρυθμό που να αναλογεί στην αύξηση της αξίας που κυκλοφορεί.

Όμως, η μαρξική ανάλυση της διευρυμένης παραγωγής, αντί να καταλήγει στο ότι ο καπιταλισμός μπορεί να διευρύνεται *ad infinitum* [λατ. επ' άπειρον], καταλήγει στο συμπέρασμα πως αυτή η διεύρυνση εξαρτάται από την ύπαρξη μιας σειράς από ισορροπίες, αναλογίες σε παραγωγή και κυκλοφορία, των οποίων η ακύρωση παρεμποδίζει την κυκλοφορία. Αυτές οι ισορροπίες επιτυγχάνονται μέσω της λειτουργίας του νόμου της αξίας, μέσω του αμοιβαίου καθορισμού παραγωγής και αγοράς.¹⁷ Η ακύρωσή τους είναι μια διαρκής πιθανότητα, όμως η τάση προς εξισορρόπηση είναι επίσης διαρκής, όσο η καπιταλιστική ανάπτυξη και ο νόμος της αξίας βρίσκονται σε αρμονία, όσο η ανταλλακτική αξία και οι αξίες χρήσης λειτουργούν αλληλένδετα. Όσο αναπτύσσεται η πραγματική κυριαρχία, τόσο λιγότερο ισχύουν τα παραπάνω. Η εκθετική μεγέθυνση των αξιών χρήσης κάνει όλο και πιο προβληματική την πραγματοποίηση της υπεραξίας που αυτές εμπεριέχουν. "Η αυτο-πραγματοποίηση του κεφαλαίου γίνεται δυσκολότερη όσο περισσότερο το κεφάλαιο έχει ήδη αξιοποιηθεί".¹⁸

Θα εξετάσουμε συνοπτικά τις τρεις ισορροπίες που είναι αποφασιστικής σημασίας για τη συσσώρευση του κεφαλαίου:

- Ανάμεσα στους τομείς της παραγωγής
- Ανάμεσα σε παραγωγική και μη-παραγωγική κατανάλωση
- Ανάμεσα στο χρήμα και τα υπόλοιπα εμπορεύματα

I. Ανάμεσα στους τομείς της παραγωγής

Είναι ανάγκη να υπάρξει μια ισορροπία ανάμεσα σε κάθε τομέα παραγωγής και στην υπόλοιπη οικονομία. Αυτή η συμβιωτικού τύπου ανάπτυξη μπορεί να εξεταστεί με περισσότερη σαφήνεια αν χωρίσουμε την καπιταλιστική παραγωγή σε δυο τομείς, τον Τομέα I (παραγωγή παραγωγικών προϊόντων) και τον Τομέα II (παραγωγή καταναλωτικών αγαθών). Για να μπορεί να μεγεθύνεται το συνολικό κεφάλαιο, είναι αναγκαία η ισορροπία ανάμεσα στους δυο αυτούς τομείς, όχι μόνο ως προς την ανταλλακτική αξία, αλλά και ως προς τις αξίες χρήσης. "Η ξαναμετατροπή ενός μέρους της αξίας του προϊόντος σε κεφάλαιο, το πέρασμα ενός άλλου μέρους στην ατομική κατανάλωση τόσο της τάξης των κεφαλαιοκρατών όσο και της εργατικής τάξης αποτελεί μια κίνηση μέσα στα πλαίσια της ίδιας της αξίας του προϊόντος, που εκφράζει το αποτέλεσμα του συνολικού κεφαλαίου· κι αυτή η κίνηση δεν είναι απλώς αναπλήρωση αξίας, αλλά και αναπλήρωση ύλης, και γι' αυτό το λόγο καθορίζεται τόσο από την αμοιβαία σχέση των αξιακών συστατικών του κοινωνικού προϊόντος, όσο και από την αξία χρήσης τους, από την υλική τους μορφή."¹⁹

Αν ο τομέας I παράγει περισσότερο σταθερό κεφάλαιο από όσο χρειάζεται ο ίδιος και ο τομέας II για τη διευρυμένη αναπαραγωγή, τότε θα μείνει ένα απούλητο υπόλοιπο. Η αξία που μπήκε στον παραγωγή του πάει χαμένη, τόσο για τον καπιταλιστή όσο και για το συνολικό κεφάλαιο. Με τον ίδιο τρόπο, η διεύρυνση του Τομέα II εξαρτάται από τη ζήτηση του Τομέα I. Αυτό δε σημαίνει ότι πρέπει να μεγεθύνονται με

¹⁷ Δες Μαρξ, *Κεφάλαιο*, 3^{ος} τόμος (κεφ. 10^ο, σ. 191).

¹⁸ *Grundrisse*, Β' Τόμος, σ. 253 (III, 31).

¹⁹ *Κεφάλαιο*, 2^{ος} τόμος, σ. 394.

τον ίδιο ρυθμό. Δεδομένης της τεχνικοποίησης (της ανόδου της ΟΣΚ), στην πραγματική κυριαρχία, ο Τομέας I πρέπει να μεγεθύνεται γρηγορότερα από τον Τομέα II, και άρα και το σχετικό τμήμα της υπεραξίας που πραγματοποιείται στον ίδιο τομέα πρέπει να αυξάνεται ανάλογα. Η αγορά πραγματοποιεί αυτή τη δυναμική ισορροπία, τιμωρώντας την υπερπαραγωγή με απαξίωση, και ανταμείβοντας την επένδυση σε υποκεφαλαιοποιημένες αγορές. Μετακινώντας κεφάλαια, κατανέμοντας εργατική δύναμη.

Όμως υπό την πραγματική κυριαρχία, με το κυνήγι για πρόσθετο κέρδος μέσω της τεχνικοποίησης να έχει πάρει το πάνω χέρι, κάνει την εμφάνισή της μια στρέβλωση. Οι καπιταλιστές αρχίζουν και διευρύνουν [την παραγωγή τους] λες και δεν υπάρχουν όρια στην αγορά. Είναι αληθές ότι αυτή η τάση υπήρχε ήδη υπό την τυπική κυριαρχία. "Εμφανίζεται μόλις ο άμεσος σκοπός της παραγωγής γίνεται η παραγωγή όσο περισσότερης υπεραξίας γίνεται, μόλις η ανταλλακτική αξία του προϊόντος γίνεται ο αποφασιστικός παράγοντας. Όμως αυτή η εγγενής τάση της καπιταλιστικής παραγωγής δεν πραγματοποιείται επαρκώς —δε γίνεται απαραίτητη, και αυτό σημαίνει και τεχνολογικά απαραίτητη— μέχρι ο ειδικά καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, και άρα η πραγματική υπαγωγή της εργασίας υπό το κεφάλαιο να γίνει πραγματικότητα". Τώρα, "αντί η κλίμακα της παραγωγής να βρίσκεται υπό τον έλεγχο των πραγματικών αναγκών, η ποσότητα των προϊόντων που φτιάχνονται καθορίζεται από την διαρκώς αυξανόμενη κλίμακα της παραγωγής, όπως ορίζει ο ίδιος ο τρόπος παραγωγής".²⁰

Όσο αναπτύσσεται, τόσο πιο σπάταλος γίνεται ο καπιταλισμός. Πώς και γιατί οι καπιταλιστές αγνοούν τις επιταγές τις αγοράς; Φυσικά τις αγνοούν μέσα σε κάποια όρια, που ορίζονται από το μέγεθος του πρόσθετου κέρδους τους. Οι καπιταλιστές ανεβάζουν την ΟΣΚ και μαζί της, την παραγωγική ικανότητά τους, με σκοπό το πρόσθετο κέρδος που αποκομίζεται με τη μείωση της ατομικής αξίας του προϊόντος τους κάτω από την αξία της αγοράς. Μπορούν να απορροφήσουν κάποια υπερπαραγωγή, και να συνεχίσουν να προπορεύονται. Όμως οι ανταγωνιστές τους αναγκάζονται να πράξουν το ίδιο απλά και μόνο για να επιβιώσουν.

Πώς επηρεάζει το παραπάνω την ισορροπία ανάμεσα στους τομείς; Η τεχνικοποίηση αποφέρει πρόσθετα κέρδη. Η μεγαλύτερη ικανότητα που έχει εγγενώς ο Τομέας I για τεχνολογική καινοτομία του δίνει το αβαντάζ. Οι καινοτομίες τείνουν να ρέουν από τον Τομέα I στον II. Αυτό το προβάδισμα είναι από μόνο του πηγή πρόσθετου κέρδους, και άρα αιτία υπερσυσσώρευσης στον Τομέα I. Όμως ο κύριος λόγος για τον οποίο ο Τομέα I ωθείται υπό την πραγματική κυριαρχία στην υπερσυσσώρευση είναι το γεγονός ότι ο ανταγωνισμός αναγκάζει τους καπιταλιστές να αγοράζουν νέα τεχνολογία που υψώνει την παραγωγικότητα, ακόμη κι αν οι μηχανές που χρησιμοποιούνται απέχουν πολύ από το να έχουν φθαρεί. Αυτές οι μηχανές μεταφέρουν μονάχα μέρος της αξίας τους σε νέα εμπορεύματα, και χάνουν όλη την υπόλοιπή τους αξία. Ο Μαρξ ονόμαζε αυτό το φαινόμενο "ηθική φθορά"²¹. Για το κεφάλαιο ως ολότητα, αυτό στην πραγματικότητα δε διαφέρει από την υπερπαραγωγή. Όσο προοδεύει η μετάβαση στην πραγματική κυριαρχία, τόσο αυτή η ηθική φθορά γίνεται μαζικό φαινόμενο, το οποίο επιταχύνεται σε καιρούς γοργών τεχνολογικών μεταβο-

²⁰ Μαρξ, *Αποτελέσματα...*, σ. 1037 της αγγλικής έκδοσης (Penguin).

²¹ (ΣτΜ) *Δες Κεφάλαιο*, 1^{ος} τόμος, σ. 420: "Δίπλα όμως στην υλική φθορά η μηχανή υπόκειται και σε μια, σα να λέμε, ηθική φθορά. Χάνει ανταλλακτική αξία στο βαθμό που μπορούν είτε να παράγονται πιο φτηνά μηχανές της ίδιας κατασκευής, είτε να εμφανίζονται δίπλα της καλύτερες μηχανές που τη συναγωνίζονται."

λών. Για παράδειγμα, τις τελευταίες δεκαετίες η ισχύς των ολοκληρωμένων κυκλωμάτων των Η/Υ περίπου τετραπλασιάζεται κάθε 3 χρόνια, κάτι που σημαίνει ότι οι εταιρίες, αν θέλουν να συνεχίσουν να είναι ανταγωνιστικές, πρέπει να αντικαθιστούν σε τακτά διαστήματα τα συστήματα Η/Υ τους πολύ πριν αυτά φθαρούν. Η ισορροπία ανάμεσα στους τομείς της παραγωγής που έχει εγκαθιδρυθεί από την αγορά παραβιάζει όλο και περισσότερο την ισορροπία που απαιτεί η στέρεη, συμβιωτική τους ανάπτυξη.

2. Ανάμεσα σε παραγωγική και μη-παραγωγική κατανάλωση

Η παραγωγική ζήτηση είναι πεπερασμένη. Δεν μεγαλώνει αυτόματα εξαιτίας της απόδοσης της παραγωγικής ικανότητας. Αν, για παράδειγμα, μεγαλώσει η παραγωγική ικανότητα ενός παραγωγού μαχαιριών, ενώ όλων των άλλων παραμένει ως έχει, τότε ο παραγωγός μαχαιριών είτε υπερπαράγει, είτε πρέπει να βρει νέους πελάτες εις βάρος άλλων παραγωγών, ή νέες αγορές, όμως καμιά από τις δυο τελευταίες επιλογές δεν "εναπόκειται στην καλή του προαίρεση, ούτε απλά στην ύπαρξη μιας μεγαλύτερης ποσότητας μαχαιριών". Ακόμη κι αν όλα τα κεφάλαια συσσωρεύονταν με τον ίδιο ρυθμό όπως του παραγωγού μαχαιριών, "δεν προκύπτει ότι θα χρειαζόνταν 1% περισσότερα μαχαίρια, επειδή η ζήτηση για μαχαίρια δε συνδέεται καθόλου με τη διεύρυνση του δικού τους προϊόντος, ούτε με την αυξημένη τους ικανότητα αγοράς μαχαιριών"²².

Παραγωγική ζήτηση είναι η ζήτηση για παραγωγικά προϊόντα (σταθερό κεφάλαιο) και για καταναλωτικά αγαθά που χρειάζονται οι εργάτες για να διατηρούν την εργατική τους δύναμη. Ο πεπερασμένος χαρακτήρας των δεύτερων είναι σαφέστερος. Η σταθερή μείωση της αξίας των εμπορευμάτων που ορίζουν την αξία της εργατικής δύναμης έκανε εφικτή την αύξηση της ποσότητας αυτών των εμπορευμάτων· ο τρόπος που η πραγματική κυριαρχία άλλαξε την κοινωνία και συνεπώς τις ανάγκες της έκανε το παραπάνω αναγκαιότητα. Όμως συνεχίζουν να παραμένουν μια περιορισμένη ποσότητα, που δεν ορίζεται τόσο από την παραγωγική ικανότητα, αλλά από ό,τι συνεχίζει να αποτελεί ανθρώπινη ανάγκη: στέγαση, τροφή, περιθάλψη κτλ. Δεν υπάρχει λόγος για τον καπιταλιστή να πληρώσει περισσότερο από το ποσό που καλύπτει τις παραπάνω ανάγκες, όχι αν μπορεί να βρει εργάτες πρόθυμους να δουλέψουν για όχι περισσότερα από την αξία της εργατικής δύναμης. Οι καπιταλιστές που παράγουν καταναλωτικά αγαθά θα ήθελαν η ζήτηση όλων των εργατών να υψωθεί πάνω την αξία της εργατικής τους δύναμης, όμως κανείς τους δεν είναι πρόθυμος να δώσει το καλό παράδειγμα εις βάρος του δικού του κέρδους. Απεναντίας. Τάση του καπιταλιστή είναι να ωθεί το μισθό κάτω από την αξία της εργατικής δύναμης. Τάση του είναι να ανεβάζει την παραγωγικότητά του, να παράγει περισσότερα με λιγότερη ζωντανή εργασία, και άρα να περιορίζει την άνοδο της παραγωγικής ζήτησης για καταναλωτικά αγαθά.

Ταυτόχρονα, αυτό αυξάνει τη ζήτηση για σταθερό κεφάλαιο, κάτι που συνεπάγεται περισσότερες εμπορικές συναλλαγές μέσα στον Τομέα Ι, καθιστώντας τον λιγότερο εξαρτημένο από τη ζήτηση του Τομέα ΙΙ για την πραγματοποίηση της υπεραξίας του. Παραταύτα, αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπάρχουν όρια στην άνοδο της ζήτησης για σταθερό κεφάλαιο. Η ανταλλακτική αξία παραμένει συνδεδεμένη με την αξία χρήσης,

²² Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία*, 3^{ος} τόμος, σ.118 της αγγλικής έκδοσης.

και άρα με τον τελικό καταναλωτή, ανεξάρτητα από το πόσα βήματα βρίσκονται ανάμεσα σε αυτόν και την αξία στο ολοένα πολυπλοκότερο σύστημα παραγωγής. "[Η] παραγωγή σταθερού κεφαλαίου δε γίνεται ποτέ για χατίρι αυτού του ίδιου, αλλά μόνον, γιατί χρειάζεται περισσότερο από αυτό το κεφάλαιο στις σφαίρες εκείνες της παραγωγής, που τα προϊόντα τους μπαίνουν στην ατομική κατανάλωση"²³. Έτσι, παρά την ηθική φθορά, η εκθετική μεγέθυνση των αξιών χρήσης γίνεται εμπόδιο στην πραγματοποίηση της ανταλλακτικής αξίας που παράγεται και στον Τομέα Ι. "Όσο περισσότερο όμως αναπτύσσεται η παραγωγική δύναμη, τόσο περισσότερο έρχεται [ο καπιταλισμός] σε σύγκρουση με τη στενή βάση, πάνω στην οποία στηρίζονται οι σχέσεις παραγωγής"²⁴.

Όμως η δυνητική ζήτηση για εμπορεύματα που καταναλώνονται μη-παραγωγικά είναι απεριόριστη. Μόνο όριο στην εμπορευματοποίηση των επιθυμιών είναι η φαντασία, και θα υπάρχει πάντα επιθυμία για περισσότερα όπλα, περισσότερα είδη πολυτελείας, περισσότερα status-symbol [τεκμήρια κοινωνικής θέσης: πολυτελή αυτοκίνητα, ακριβά είδη κτλ]. Επιπρόσθετα, όσο αναπτύσσεται η κοινωνία, τόσο αναπτύσσει και την ανάγκη για μη-παραγωγική εργασία κάθε είδους, μεγαλώνοντας συνεπώς και την αγορά της μη-παραγωγικής κατανάλωσης. Κανείς δε μπορεί να αρνηθεί ότι το κεφάλαιο που προκαταβάλλεται για να παραχθούν αγαθά που ικανοποιούν τις ανάγκες των γραφειοκρατών, των αστυνομικών και των φτωχών που ενώ δεν έχουν καμιά πιθανότητα να βρουν εργασία δεν παύουν να θέλουν να επιβιώσουν, προκύπτει από τη φορολόγηση της υπόλοιπης οικονομίας. Προκύπτει από τη συνολική υπεραξία. Όμως δύσκολα μπορούμε να πούμε ότι συνεισφέρει στη συσσώρευση του συνολικού κεφαλαίου. Στον καθορισμό της ανταλλακτικής αξίας ενός εμπορεύματος, τα ερωτήματα της συγκεκριμένης του αξίας χρήσης, του ποιος θα την καταναλώσει και για ποιον σκοπό, είναι άσχετα. Όμως ως προς τη συσσώρευση του συνολικού κεφαλαίου είναι αποφασιστικής σημασίας. "Για να συσσωρεύεις, πρέπει να μετατρέπεις ένα μέρος του υπερπροϊόντος σε κεφάλαιο. Χωρίς θαύματα όμως δεν μπορείς να μετατρέψεις σε κεφάλαιο παρά μόνο τέτια πράγματα που μπορούν να χρησιμοποιηθούν στο προτσές της δουλειάς, δηλ. μέσα παραγωγής και ακόμα πράγματα που μ' αυτά μπορεί να συντηρείται ο εργάτης, δηλ. μέσα συντήρησης. (...) Με δυο λόγια, η υπεραξία είναι μετατρέψιμη σε κεφάλαιο μόνον επειδή το υπερπροϊόν, που η υπεραξία αποτελεί την αξία του, περιέχει κιόλας τα εμπράγματα συστατικά μέρη ενός νέου κεφαλαίου."²⁵

Παραταύτα, η μη-παραγωγική κατανάλωση είναι "απολύτως αναγκαία για έναν τρόπο παραγωγής που δημιουργεί πλούτο για τον μη-εργάτη, και άρα πρέπει να παρέχει αυτόν τον πλούτο σε μορφές οικιοποιήσιμες από εκείνους που απλά απολαμβάνουν"²⁶. Δεδομένου του πεπερασμένου χαρακτήρα της παραγωγικής ζήτησης, δε γίνεται να επανεπενδυθεί ολόκληρη η αξία. Η συσσώρευση απαιτεί ένα τμήμα της αξίας που έχει δημιουργηθεί να παίρνει τη μορφή αξιών χρήσης ειδικά σχεδιασμένων για την απόλαυση των πλούσιων. Με την παραγωγικότητα συνεχώς να ανεβαίνει, μεγαλώνει συνεχώς και το μέγεθος του υπερπροϊόντος, και μαζί του και το κομμάτι του υπερπροϊόντος που καταναλώνεται μη-παραγωγικά. Και πρέπει να μεγαλώνει, έτσι ώστε η υπεραξία που δημιουργείται στην παραγωγή του να πραγματοποιείται και να επα-

²³ Μαρξ, *Κεφάλαιο*, 3^{ος} τόμος, σ. 386.

²⁴ Μαρξ, *Κεφάλαιο*, 3^{ος} τόμος, σ. 310.

²⁵ Μαρξ, *Κεφάλαιο*, 1^{ος} τόμος, σ. 601-602.

²⁶ Μαρξ, *Αποτελέσματα*, σ. 1046 (Penguin).

νέρχεται ως χρήμα που μπορεί να επενδυθεί παραγωγικά στη ροή του κεφαλαίου. Όμως, για ακόμα μια φορά, απαιτείται μια ισορροπία, τόσο στην ανταλλακτική αξία όσο και στις αξίες χρήσης. Η άνοδος της μη-παραγωγικής κατανάλωσης είναι συνδεδεμένη με τον άνοδο της παραγωγής υπεραξίας, και συνεπώς με την άνοδο της παραγωγικής κατανάλωσης. Συνεπώς δε μπορεί να αντισταθμίσει τη μείωση της τελευταίας. Λιγότερη παραγωγική κατανάλωση σημαίνει λιγότερη παραγωγή υπεραξίας και άρα λιγότερη υπεραξία διαθέσιμη για τη μη-παραγωγική κατανάλωση.

Υπάρχει, σε θεωρητικό επίπεδο, μια εφικτή ιδανική ισορροπία ανάμεσα σε παραγωγική και μη-παραγωγική κατανάλωση, όπως και ανάμεσα στους Τομείς I και II. Και στις δυο περιπτώσεις τείνει να εγκαθιδρύεται από τις δυνάμεις της αγοράς, όμως η πραγματική κυριαρχία οδηγεί σε μια όλο και μεγαλύτερη κατάσταση ανισορροπίας. Είδαμε πιο πάνω πώς το κυνήγι για πρόσθετα κέρδη έχει δημιουργήσει μια δομική υπερπαραγωγή στα παραγωγικά προϊόντα, και μια ολοένα μεγαλύτερη σπατάλη αξίας. Σήμερα, τα πτώματα της βιομηχανίας που βρίσκονται παντού γύρω μας, μάς δείχνουν την πραγματικότητα της ηθικής φθοράς, της αστάθειας της αξίας.

Η υπερ-διεύρυνση της μη-παραγωγικής κατανάλωσης είναι λοιπόν ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει την πραγματική κυριαρχία. Αφότου ξεκίνησε η μετάβαση προς αυτήν, παρατηρείται μια σταθερή διεύρυνση του "δημοσίου τομέα" (όχι μόνο σε απόλυτα μεγέθη, αλλά και ως κλάσμα της εθνικής οικονομίας), ο οποίος είναι, όχι στο σύνολό του αλλά σε μεγάλο βαθμό, μη-παραγωγικός. Καταναλώνει ένα ολοένα μεγαλύτερο τμήμα της συνολικής αξίας, δίχως όμως, ως προς το μεγαλύτερο κομμάτι του, να δημιουργεί νέα. Αυτό που επίσης βλέπουμε είναι ότι οι καπιταλιστές πρέπει να ξοδεύουν ένα όλο και μεγαλύτερο κομμάτι του προϋπολογισμού τους σε έξοδα (μάρκετινγκ, ασφαλίσεις κλπ) που παρότι δεν προσθέτουν αξία στο εμπόρευμα, πρέπει να συυπολογίζονται στην τιμή του. Για να ξεπεράσει τα εμπόδια που η ίδια δημιουργεί, η πραγματική κυριαρχία απαιτεί όλο και μεγαλύτερα μη-παραγωγικά κόστη.

Η μετάβαση στην πραγματική κυριαρχία δεν έχει μόνο ένα χαρακτήρα διεύρυνσης, που επεκτείνει το βασίλειο της αξίας και απορροφά το σύνολο του κόσμου εντός της. Είναι και μια διαδικασία αποβολής της ζωντανής εργασίας από την παραγωγή. Καθώς ενσωματώνει, πετά εκτός. Σήμερα έχει πετάξει έξω από την αγορά εργασίας πάνω από δυο δισεκατομμύρια δυνητικούς εργάτες. Το μη-παραγωγικό κόστος που προκύπτει από την ανάγκη διαχείρισης αυτού του πλεονάζοντος πληθυσμού (αποτροπή κοινωνικών εκρήξεων, πανδημιών κλπ) συνεχώς μεγαλώνει. Και δεν είναι παρά ένα μικρό τμήμα του συνολικού μη-παραγωγικού κόστους που πρέπει να ξοδεύει ο καπιταλισμός για να ελέγχει, τιμωρεί, απομονώνει, αποκοιμίζει, εξαπατά, φρουρεί, εκτελεί, καταστρέφει κοκ. Όσο οξύνεται η αντίθεση ανάμεσα σε ανταλλακτική αξία και αξία χρήσης, τόσο περισσότερο έρχονται στο προσκήνιο η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους και ο πεπερασμένος χαρακτήρας της παραγωγικής κατανάλωσης, και τόσο περισσότερο ο καπιταλισμός πρέπει να ξοδεύει μη-παραγωγικά, για να διατηρήσει την εξουσία του επί της κοινωνίας.

3. Ανάμεσα στο χρήμα και τα υπόλοιπα εμπορεύματα

"Το εμπόρευμα κρύβει την αντίφαση ανάμεσα σε αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία. Η αντίφαση αναπτύσσεται περαιτέρω (...) και εκδηλώνεται στο αναδιπλασιασμό του εμπορεύματος ως εμπόρευμα και χρήμα"²⁷

Αυτός ο αναδιπλασιασμός ξεκίνησε όταν το χρήμα έγινε ο μεσάζοντας στην κυκλοφορία των αγαθών, όταν η ανταλλαγή των εμπορευμάτων *E-E* έγινε *E-X-E*. Τώρα η ολική αξία της παραγωγής παίρνει τη μορφή των εμπορευμάτων και του χρήματος, του γενικού, καθολικού εμπορεύματος που αντιπροσωπεύει την ανταλλακτική αξία έναντι όλων των υπόλοιπων εμπορευμάτων. Αυτός ο αναδιπλασιασμός δε συνεπάγεται διπλασιασμό της αξίας. Το χρήμα δεν είναι η πηγή της αξίας, αλλά η αναπαράστασή της. Η αξία του χρήματος που βρίσκεται σε κυκλοφορία ταυτίζεται με την αξία των εμπορευμάτων που βρίσκονται σε κυκλοφορία, όπως φαίνεται και από το γεγονός ότι όταν μεγαλώνει ταχύτερα η ποσότητά του από τα δεύτερα, το χρήμα χάνει την αξία του και προκύπτει πληθωρισμός.

Η κοινωνία αναπαράγεται μέσα από έναν κύκλο *E-X-E*, που είναι επίσης, αν πάρουμε ένα διαφορετικό σημείο εκκίνησης, ένας κύκλος *X-E-X*. Αυτός είναι ο σκοπός της συσσώρευσης: το χρήμα μεταμορφώνεται σε παραγωγικά εμπορεύματα με σκοπό να γίνει ξανά (περισσότερο) χρήμα. Στο *E-X-E* το χρήμα λειτουργεί μόνο ως φορέας της ανταλλαγής, και παραμένει συνεχώς περιορισμένο στην κυκλοφορία των εμπορευμάτων, ενώ τα εμπορεύματα αποσύρονται από την κυκλοφορία και καταναλώνονται. Όμως στο *X-E-X* το χρήμα δεν αποτελεί πια μέσο, αλλά αυτοσκοπό. Γίνεται σαφές ότι πρόκειται για κάτι παραπάνω από ένα εργαλείο της κυκλοφορίας, ότι μπορεί να βγει έξω από αυτή και να αποκτήσει μια φαινομενικά ανεξάρτητη ύπαρξη ως απόθεμα αξίας. Δεν είναι μονάχα ένα γενικό εμπόρευμα που μεσολαβεί στην ανταλλαγή, αλλά και ένα συγκεκριμένο εμπόρευμα που μπορεί όπως κάθε άλλο να αποσυρθεί από την κυκλοφορία.

Όμως γιατί όταν αποσυνδέεται από την κυκλοφορία το χρήμα δε χάνει την αξία του, αφού, ως απλό χαρτί, ή σήμερα ούτε καν αυτό, δεν έχει αυτό καθαυτό καμία αξία; Η απάντηση είναι ότι η συνολική αξία της καπιταλιστικής οικονομίας δεν αποτελείται μονάχα από την αξία που βρίσκεται σε κυκλοφορία, αλλά και από χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο, το οποίο είναι, κατ' ουσίαν, λανθάνον παραγωγικό κεφάλαιο που σε κάποια μεταγενέστερη στιγμή μεταμορφώνεται ξανά σε παραγωγικά εμπορεύματα. Επειδή, αν το δούμε μακροπρόθεσμα, δημιουργεί νέα αξία, συνεχίζει να αντιπροσωπεύει πραγματική αξία παρότι για την ώρα αποστρέφεται την κυκλοφορία της αξίας. Αυτό το λανθάνον παραγωγικό κεφάλαιο είναι απολύτως απαραίτητο για τη διευρυμένη αναπαραγωγή —ας φανταστούμε έναν καπιταλισμό δίχως καταθέσεις ή πίστωση!—, και το μέγεθός του γίνεται ακόμη μεγαλύτερο υπό την πραγματική κυριαρχία, δεδομένης της αύξησης της ΟΣΚ, της κλίμακας της παραγωγής και του κατώτατου ορίου για τον σχηματισμό κεφαλαίου.

Υπάρχει, ξανά σε ένα θεωρητικό επίπεδο, η δυνατότητα μιας ιδανικής ισορροπίας ανάμεσα στο χρήμα από τη μια, και την αξία που βρίσκεται σε κυκλοφορία συν το λανθάνον παραγωγικό κεφάλαιο από την άλλη. Πρακτικά, αυτή η ισορροπία σπάνια επιτεύχθηκε. Η αρχική του μορφή, τα πολύτιμα μέταλλα, περιόριζαν την ανισόρροπη αύξηση του χρήματος, όμως έκαναν την ποσότητά του να εξαρτάται από την παραγω-

²⁷ Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία*, 3^{ος} τόμος, σ. 88 της αγγλικής έκδοσης.

γή των ορυχείων χρυσού και ασημιού, και όχι από τις ανάγκες της κυκλοφορίας-της-αξίας. Το χαρτονόμισμα, του οποίου η 'αξία' ορίζεται από το κράτος, αφαιρεί αυτή την εξωτερική επιβολή ως προς τη δημιουργία χρήματος, κάτι που όμως οδηγεί σχεδόν αναπόφευκτα στο ότι αυτό θα μεγάλωνε ανισόρροπα, και ότι το κράτος θα έμπαινε στη διαδικασία να λύνει τα προβλήματά του ρίχνοντας χρήματα σε αυτά. Όμως η αγορά τιμωρεί την παραπάνω πρακτική απαξιώνοντας το χρήμα. Η δυνατότητα του πληθωρισμού να κάνει συντρίμια μια οικονομία έχει παρατηρηθεί τόσες φορές που πια δε χρειάζεται να εξηγηθεί λεπτομερώς.

Όμως η ανισορροπία δε δημιουργείται μόνο από την υπερβολική αύξηση της ποσότητας του χρήματος που βρίσκεται σε κυκλοφορία. Το χρήμα που αποθησαυρίζεται μπορεί επίσης να αυξηθεί πολύ πάνω από την πραγματική αξία της λανθάνουσας παραγωγικής ικανότητας της οικονομίας. Αυτό συμβαίνει όταν η πτώση του ποσοστού του κέρδους, η δομική υπερπαραγωγή της τεχνολογίας, η εξάντληση της παραγωγικής ζήτησης και το αυξανόμενο βάρος της μη-παραγωγικής κατανάλωσης δημιουργούν τις προϋποθέσεις για μια 'τέλεια καταιγίδα'.

Η πρώτη φάση της καταιγίδας είναι η μαζική δημιουργία πλασματικού κεφαλαίου. Στον κύκλο του κεφαλαίου η φάση E-X, ο μετασχηματισμός των εμπορευμάτων σε χρήμα, πρέπει να συνεχίζεται αδιάκοπα. Ο κάτοχος των εμπορευμάτων, ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για τεχνολογία, καταναλωτικά αγαθά ή εργατική δύναμη, δεν έχει την επιλογή να μην πουλήσει για μια χρονιά. Όμως στον ίδιο κύκλο, η φάση X-E, ο μετασχηματισμός του χρήματος σε εμπορεύματα, δε χρειάζεται να συνεχίζει. Το χρήμα μπορεί να παραμείνει χρήμα. Να κρατήσει την αξία του αποθησαυρισμένη. Εμφανίζεται ως το "άφθαρτο εμπόρευμα", και όσο περισσότερα εμπορεύματα δείχνουν πόσο φθαρτή είναι η αξία τους, τόσο πιο επιθυμητό γίνεται το χρήμα.

Ως συγκεκριμένο εμπόρευμα που ανταγωνίζεται όλα τα υπόλοιπα για την συνολική ζήτηση, το χρήμα έχει ένα έμφυτο πλεονέκτημα, επειδή "ικανοποιεί κάθε ανάγκη, καθώς μπορεί να ανταλλαγεί με το αντικείμενο κάθε ανάγκης, ολότελα αδιάφορα απέναντι σε κάθε ιδιαιτερότητα. Το εμπόρευμα έχει αυτή την ιδιότητα διαμέσου του χρήματος. Το χρήμα την έχει άμεσα απέναντι σε όλα τα εμπορεύματα, άρα απέναντι σ' ολόκληρο τον κόσμο του πλούτου, απέναντι στον πλούτο σαν τέτοιο."²⁸

Όσο συνδυάζεται η πτώση του γενικού ποσοστού του κέρδους με την εξάντληση της παραγωγικής ζήτησης, τόσο λιγότερες πιθανότητες υπάρχουν να μετασχηματιστεί το χρήμα σε εμπορεύματα και να γίνει περισσότερο χρήμα. Έτσι το κίνητρο για να ολοκληρωθεί η φάση X-E παύει να υφίσταται. Όλο και περισσότερο X παραμένει X. Το κίνητρο μετατροπής εμπορευμάτων σε καθαρή ανταλλακτική αξία είναι ισχυρότερο από το κίνητρο επαναμετατροπής της ανταλλακτικής αξίας σε αξίες χρήσης, και άρα η παραγωγική ζήτηση πιέζεται κι άλλο προς τα κάτω. Η αυξανόμενη ζήτηση για χρηματοπιστωτικά προϊόντα ωθεί τις τιμές τους προς τα πάνω, και έτσι φαίνεται να επιβεβαιώνεται όχι μόνο ότι το χρήμα είναι ένα άφθαρτο εμπόρευμα, αλλά και ότι η αξία του μπορεί να μεγαλώνει από μόνη της, με αποτέλεσμα να αυξάνεται κι άλλο η ζήτηση για τέτοια προϊόντα.

Οι πρώτοι που τραυματίζονται από αυτή την εξέλιξη είναι οι πιο αδύναμοι ανταγωνιστές. Το χρήμα απομακρύνεται από αυτούς, και κινείται προς το κέντρο του οικονομικού συστήματος. Η όλο και πιο παγκόσμια φύση του τελευταίου εντείνει αυτή την τάση. Ο Στίβεν Ρουουτς, ο αρχι-οικονομολόγος στη Μόργκαν-Στάνλεϊ, εκτίμησε ότι

²⁸ Μαρξ, *Grundrisse*, A' Τόμος, σ. 157 (I, 48).

το 2004 το 80% των καθαρών καταθέσεων του κόσμου έρεε προς τις ΗΠΑ.²⁹ Όπου ήταν κάτι παραπάνω από ευπρόσδεκτες. Ο τρόπος με τον οποίον ιδίως ο αμερικανικός και ο αγγλικός χρηματοπιστωτικός τομέας επινόησαν νέα χρηματοπιστωτικά "εμπορεύματα" και φούσκωσαν τις τιμές τους, ικανοποιώντας έτσι τη ζήτηση για ένα καταφύγιο του παγκόσμιου κεφαλαίου έχει τεκμηριωθεί επαρκώς αλλού.³⁰ Αυτό ήταν πολύ κερδοφόρο για αυτούς. Δε χρειάζεται να είναι κανείς μαρξιστής για να μπορεί να δει ότι η ιλιγγιώδης μεγέθυνση της 'αξίας' του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, με ρυθμούς πολύ πάνω από τη διεύρυνση της παγκόσμιας οικονομίας, έμελλε να διορθωθεί.

Έτσι ξεκινά η δεύτερη φάση της καταιγίδας, η κατάρρευση της φούσκας. Η αξία που είχε αποθησαυριστεί δε φαίνεται να είναι εντέλει και τόσο άφθαρτη. Η απουσία παραγωγής και πραγματοποίησης της αξίας εκδηλώνει τη δυσλειτουργικότητά της ως λανθάνον παραγωγικό κεφάλαιο. Όσο περισσότερο αναπτύσσεται η αντίφαση, τόσο αυτό πρέπει να απαξιώνεται. Η υπάρχουσα αξία που βρίσκεται αποθησαυρισμένη, 'παρκαρισμένη', δε μπορεί να διατηρηθεί ως αξία. Η καπιταλιστική τάξη σήμερα συζητά τα ίδια πράγματα με τη δεκαετία του 1930. "Πρέπει να κολυμπήσουμε ενάντια στο αποπληθωριστικό ρεύμα και να στηρίξουμε τη ζήτηση, έτσι ώστε η μεγέθυνση της πραγματικής οικονομίας να αποκαταστήσει την εμπιστοσύνη στην αποθησαύριση! Όμως αυτό μόνο δημιουργώντας χρέος μπορεί να γίνει, χρέος το οποίο θα μας συντρίψει!" Και στις δυο απόψεις υπάρχει αλήθεια. Αλλά δεν υπάρχει λύση. Επειδή δε γίνεται να εξαναγκαστεί κανείς να ολοκληρώσει το Χ-Ε. Οι δαπάνες της κυβέρνησης δε γίνεται να ανεβάσουν το ποσοστό του κέρδους, δε γίνεται να εφεύρουν παραγωγική ζήτηση. Το κίνητρο αναζήτησης καταφυγίου από την παραγωγική επένδυση στον αποθησαυρισμό δε μπορεί να μπλοκαριστεί. Κάθε αναθέρμανση της οικονομίας, στο βαθμό που είναι επιτυχής, αναθερμαίνει τη φούσκα.

Κάτι που μας οδηγεί στη τρίτη φάση της καταιγίδας.

Ο μεταβολισμός ανάμεσα στον αναπτυγμένο καπιταλισμό και το περιβάλλον του

Ο καπιταλισμός δεν είναι προϊόν εργαστηρίου. Δε μπορούμε να σχηματίσουμε μια σαφή εικόνα για την ανάπτυξη και την τωρινή του κατάσταση αν δεν λάβουμε υπόψη μας το μεταβολισμό του καπιταλισμού με τον μη-καπιταλιστικό κόσμο από τον οποίο προέκυψε, καθώς και τον μεταβολισμό ανάμεσα στον αναπτυγμένο καπιταλισμό και τις υποανάπτυκτες περιοχές του πλανήτη.

Η αρχική σχέση μπορεί να συνοψιστεί στην εξής λέξη: απαλλοτρίωση. Για να παράξει υπεραξία, ο καπιταλισμός είχε ανάγκη από πόρους. Για να έχει ελεύθερη πρόσβαση σε πόρους, χρειαζόταν αυτοί να εμπορευματοποιηθούν, να γίνουν σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο. Η φεουδαλική μήτρα από την οποία ξεπήδησε ο καπιταλισμός έπρεπε να καταστραφεί. Αυτή η διαδικασία ήταν ιδιαίτερα βίαιη. Πρώτες ύλες λεηλατούνταν. Οι ανεξάρτητοι παραγωγοί αποστερούνταν τα μέσα παραγωγής τους για να εξαναγκαστούν να γίνουν προλετάριοι. Η ιστορία αυτής της διαδικασίας, έγραψε ο Μαρξ, "είναι γραμμένη στα χρονικά της ανθρωπότητας με γράμματα από αίμα και φω-

²⁹ Steven Roach: Economic Armageddon Predicted. *Boston Herald*, November 23, 2004.

³⁰ Ανάμεσα σε άλλους, από τον Peter Gowan, *Crisis in the Heartland*, στο *New Left Review* 55.

τιά"³¹. Την ονόμασε "πρωταρχική συσσώρευση", επειδή, σε λογικό επίπεδο, και μέσες-άκρες και σε ιστορικό, προηγείται της πραγματικής καπιταλιστικής συσσώρευσης, που βασίζεται στην παραγωγή υπεραξίας, την οποία και καθιστά εφικτή. Ο Μαρξ θεώρησε την πρωταρχική συσσώρευση σαν ένα δεκανίκι που χρειαζόταν ο καπιταλισμός μέχρι να σταθεί στα πόδια του.

Παραταύτα, η πρωταρχική συσσώρευση, με την έννοια της απόκτησης αξίας από πηγές άλλες από την υπεραξία, ουδέποτε έπαψε να υφίσταται. Η αυτο-διεύρυνση του καπιταλισμού δεν έβγαλε εκτός μόδας τη λεηλασία. Ο λόγος είναι ότι η τελευταία αποτελεί ένα εξαιρετο τονωτικό ενάντια στην πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους. Δεν άλλαξαν οι ηθικές αρχές του καπιταλισμού. Έχει εκτιμηθεί ότι η λεηλασία καουτσούκ και ανθρώπινων πόρων στο Κονγκό, που οργανώθηκε από τον Βέλγο βασιλιά Λεοπόλδο τον Β' κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα κόστισε τις ζωές 10 εκατομμυρίων ανθρώπων. Σήμερα, δεν εξαγεται πια καουτσούκ από το Κονγκό, όμως υπάρχουν σημαντικά κοιτάσματα μετάλλων, των οποίων η λεηλασία, και οι πόλεμοι που προκαλούνται από αυτή, συνεχίζουν να προκαλούν το θάνατο εκατομμυρίων.

Ο καπιταλισμός αλληλεπίδρασε με τον μη-καπιταλιστικό κόσμο όχι μόνο μέσω της απαλλοτρίωσης, αλλά και μέσω της ανταλλαγής. Εξαιτίας της ανώτερης παραγωγικότητάς του, η ανταλλαγή συνέβαινε πάντα υπέρ του. Αυτό ισχύει και για την ανταλλαγή ανάμεσα στον αναπτυγμένο καπιταλισμό και τα υποανάπτυκτα κομμάτια του, ανάμεσα σε κεφάλαιο με υψηλή ΟΣΚ και υψηλή παραγωγικότητα και κεφάλαιο με χαμηλή ΟΣΚ και χαμηλή παραγωγικότητα. Η ανταλλαγή αποφέρει ένα πρόσθετο κέρδος στο πρώτο διότι "εδώ γίνεται συναγωνισμός με εμπορεύματα που παράγονται από χώρες με μικρότερες ευκολίες παραγωγής, έτσι που η πιο προσοδευμένη χώρα πουλάει τα εμπορεύματά της πάνω από την αξία τους (...). Ακριβώς, όπως ο εργοστασιάρχης, που χρησιμοποιεί μια νέα εφεύρεση προτού γενικευθεί η χρησιμοποίησή της πουλάει πιο φτηνά από του άλλους, που τον συναγωνίζονται και που ωστόσο πουλάει το εμπόρευμα πάνω από την ατομική του αξία (...). Πραγματοποιεί έτσι ένα πρόσθετο κέρδος."³²

Όμως η πραγματική κυριαρχία, και η τεχνικοποίηση της κοινωνίας που τη συνοδεύει, αναπόφευκτα δημιουργούν μια τάση προς περισσότερο εμπόριο ανάμεσα στα αναπτυγμένα κεφάλαια. Όσο περισσότερο τεχνικοποιημένη γίνεται η κοινωνία, τόσο τεχνικοποιούνται και οι αξίες χρήσης που χρειάζεται, ως προϊόντα μιας περίπλοκης παραγωγικής διαδικασίας· κατά συνέπεια όλο και λιγότερο τα προϊόντα, πρώτα των μη-καπιταλιστών παραγωγών, και έπειτα της καπιταλιστικής παραγωγής με χαμηλή ΟΣΚ, έχουν θέση στην αγορά της. Έτσι, υπό την πραγματική κυριαρχία ο μεταβολισμός ανάμεσα σε αναπτυγμένο καπιταλισμό και μη-καπιταλιστική παραγωγή/παραγωγή με χαμηλή ΟΣΚ τείνει να μειώνεται, και η τελευταία γίνεται λιγότερο αποτελεσματική στο να λειτουργεί αναδραστικά στην πώση του ποσοστού του κέρδους, χάνοντας παράλληλα τη σημασία της ως πηγής ζήτησης.

Όμως η πραγματική κυριαρχία προκαλεί ακόμα μια αναπόφευκτη τάση που έχει τα αντίθετα αποτελέσματα. Συνεπάγεται μια ολοένα ευρύτερη επέκταση της κλίμακας παραγωγής, που διευρύνει το πεδίο στο οποίο ισχύει ο νόμος της αξίας. Αυτή η διεύρυνση συμβαίνει προς τα μέσα, ως εμπορευματοποίηση των πάντων, εξεύρεση σε όλων των ειδών τις κοινωνικές δραστηριότητες μια πηγή παραγωγής αξίας, καθώς και

³¹ *Κεφάλαιο*, 1^{ος} τόμος, σ. 740.

³² *Κεφάλαιο*, 3^{ος} τόμος, σ. 300.

προς τα έξω, ως τις εσχατιές του πλανήτη. Αυτή η κίνηση επέκτασης δρα ανασταλτικά ως προς τις αντιφάσεις του καπιταλισμού, επειδή εμπλέκει τον αναπτυγμένο καπιταλισμό με το περιβάλλον του, εντείνοντας το μεταβολισμό του.

Όμως όσο αναπόφευκτη κι αν είναι ως τάση, η επέκταση της κλίμακας του καπιταλισμού προσκρούει πάνω σε μια σειρά από εμπόδια. Πρώτο, λογικά, αλλά και ιστορικά, ήταν η έλλειψη ανάπτυξης της ίδιας της καπιταλιστικής παραγωγής και ιδιαίτερα των μέσων μεταφοράς και επικοινωνίας. Η ανάπτυξη των δευτέρων (από τους σιδηρόδρομους μέχρι το ίντερνετ) ανέκαθεν υπήρξε αποφασιστικός παράγοντας στις φάσεις της επιταχυνόμενης επέκτασης της κλίμακας, και άρα του μεγεθυμένου μεταβολισμού. Δεύτερο εμπόδιο είναι η παρέμβαση της κρατικής εξουσίας, η οποία παρεμποδίζει το νόμο της αξίας. Όσο η επέκταση της κλίμακας ήταν τέτοια που η συντριπτική πλειονότητα της παραγωγής προοριζόταν για την εγχώρια αγορά, ο προστατευτισμός είχε νόημα για εκείνες τις χώρες στις οποίες υπήρχαν οι προϋποθέσεις μιας τέτοιας βιομηχανικής 'απογείωσης'. Σίγουρα μας βοηθά να καταλάβουμε πώς οι ΗΠΑ και η Γερμανία έγιναν οι ηγετικές βιομηχανικές χώρες κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Όμως μόλις η μεγέθυνση της κλίμακας έφτασε στο σημείο όπου η εγχώρια αγορά να μην επαρκεί πια για το εθνικό κεφάλαιο, μόλις οι εταιρίες έγιναν τόσο μεγάλες και παραγωγικές που χρειάζονταν τη μεγάλη διεθνή αγορά για να πραγματοποιήσουν την υπεραξία τους, ο προστατευτισμός έγινε αντιπαραγωγικός (όμως, παρόλη την αρνητική εμπειρία, ο καπιταλισμός δεν είναι απρόσβλητος σε μια υφέρπουσα επιστροφή του προστατευτισμού. Όταν επιστρέψει, θα σημάνει μια φυγή προς τα εμπρός, ένα βήμα πιο κοντά στον πόλεμο). Τρίτο, η επέκταση της κλίμακας απαιτεί το χρήμα να διευρύνεται παράλληλα με αυτήν, και να μπορεί να λειτουργεί σε διεθνή κλίμακα: ένα διεθνές νόμισμα. Σε αρκετά σημεία στην ιστορία του καπιταλισμού, η περιορισμένη βάση του χρήματος (τα πολύτιμα μέταλλα) ή η αυθαίρετη αύξησή του και άρα η αστάθειά του (χαρτονόμισμα) απέτρεψαν τις τεχνολογικές δυνατότητες της επέκτασης-κλίμακας από το να πραγματοποιηθούν. Τέταρτο εμπόδιο, τα φυσικά όρια του πλανήτη. Αυτά τα όρια δεν είναι εντελώς άκαμπτα: η τεχνολογική πρόοδος επιτρέπει την αποδοτικότερη χρήση των υπάρχοντων πεπερασμένων πόρων. Όμως όσο διευρύνονται, τόσο δυσκολότερο γίνεται να διευρυνθούν περαιτέρω, η δε διεύρυνσή τους σε σχέση με τις ανάγκες του συστήματος γίνεται όλο και πιο περιθωριακή. Όταν ολόκληρος ο κόσμος φτάσει να λειτουργεί στη βάση του νόμου της αξίας, δε θα υπάρχει πια παρθένα έκταση για να λεηλατηθεί, για να διεισδύσει ο νόμος της αξίας και να εγκαθιδρύσει ένα μεταβολισμό που να δρα ανασταλτικά στις αντιφάσεις του καπιταλισμού.

Δεν υπάρχει, εντέλει, τίποτα που να μπορεί να κάνει ο καπιταλισμός ενάντια στο τέταρτο εμπόδιο, αν και σε διάφορα σημεία της ιστορίας κατάφερε να πετύχει σημαντική πρόοδο στο ξεπέρασμα των πρώτων τριών. Μια χτυπητή περίπτωση ήταν η περίοδος που ακολούθησε τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Με το δολάριο ως ένα διευρυνόμενο αλλά σταθερό διεθνές νόμισμα, με τη δριμεία μείωση του προστατευτισμού στην αχανή οικονομία του δολαρίου, και με τα κόστη των μέσων μεταφοράς και επικοινωνίας να πέφτουν απότομα όταν οι νέες εφαρμογές της τεχνολογίας, που κρατούνταν κρυφές κατά τον πόλεμο, άρχισαν να εισρέουν στην οικονομία, έλαβε χώρα μια επέκταση κλίμακας που ενεργοποίησε τους παράγοντες που δρουν ανασταλτικά στις αντιφάσεις του καπιταλισμού, παράγοντας έτσι, για περισσότερο από ένα τέταρ-

το του αιώνα τους ισχυρότερους αριθμοδείκτες μεγέθυνσης που είχε γνωρίσει ποτέ ο καπιταλισμός.

Ό,τι ονομάστηκε "παγκοσμιοποίηση" δεν ήταν παρά μια ακόμα σύγκλιση πολιτικών και τεχνολογικών παραγόντων που διεύρυναν το πεδίο δράσης του αναπτυγμένου κεφαλαίου και συνεπώς εξομάλυναν τις αντιφάσεις του. Η κατάρρευση του ρωσικού μπλοκ και η εξάλειψη των άλλων εμποδίων για το ελεύθερο εμπόριο από τη μια μεριά, η διάδοση της πληροφορικής και η πτώση του κόστους των μέσων μεταφοράς και επικοινωνίας από την άλλη, ανανέωσαν τον καπιταλισμό. Αυτό έγινε κυρίως δημιουργώντας πρωτόγνωρες δυνατότητες συνδυασμού τεχνολογίας και μεθόδων παραγωγής με εργατική δύναμη της οποίας η αξία καθορίζεται από τις συνθήκες διαβίωσης στις υποανάπτυκτες χώρες. Αυτό ανεβάζει το ποσοστό υπεραξίας τόσο άμεσα, όσο και έμμεσα για τα υπόλοιπα κεφάλαια, κατεβάζοντας την αξία των εμπορευμάτων που χρειάζονται οι εργάτες τους, και άρα ανεβάζοντας τη σχετική *υ*. Έδρασε συνεπώς ανασταλτικά στην πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους. Έτσι, ένα μεγάλο τμήμα της φορντικής παραγωγής (εργασία σε γραμμές παραγωγής) μεταφέρθηκε σε μέχρι πρότινος υποανάπτυκτα μέρη του κόσμου. Η βιομηχανία που παρέμεινε στις αναπτυγμένες χώρες κινήθηκε προς τον "μεταφορντισμό" (με τον αυτοματισμό αντί για τη μηχανική τεχνολογία στην καρδιά της παραγωγής). Δεδομένης της χρόνιας υπερπαραγωγικότητας της παγκόσμιας οικονομίας από τα τέλη του μεταπολεμικού 'μπουμ', και την προβληματική κατάσταση ως προς το ποσοστό του κέρδους, το κυνήγι για υπεραξία οδήγησε το κεφάλαιο μακριά από το πυρήνα του φορντισμού —την αύξηση του όγκου της παραγωγής—, προς την αναζήτηση μιας νέας σχετικής σπάνης, με την παραγωγή νέων εμπορευμάτων (προϊόντα παραγωγής και καταναλωτικά αγαθά), τα οποία θα του έδιναν μια μονοπωλιακή ή ημι-μονοπωλιακή θέση στην αγορά και άρα ένα πρόσθετο κέρδος. Αν και αυτές οι προνομιακές θέσεις στην αγορά είναι πρόσκαιρες, οι γοργοί ρυθμοί τεχνολογικής καινοτομίας ή ακόμη οι διαφημιστικές εκστρατείες που μεταμορφώνουν ένα αθλητικό παπούτσι σε "Air Nike", διασφαλίζουν τη διαιώνιση του πλεονεκτήματος στον ανταγωνισμό.

Υπήρξαν και στο παρελθόν στιγμές όπου η ίδια εστίαση στην κατάκτηση ημι-μονοπωλιακών θέσεων στην αγορά είχε έρθει στο προσκήνιο, με πιο αξιοσημείωτη τη στιγμή στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και κατά τη δεκαετία του 1920, δυο περιόδους όπου πάλι ωρίμαζαν οι αντιφάσεις του κεφαλαίου. Όπως και κατά τη δεκαετία που πέρασε, αυτό έγινε εφικτό από τους γοργούς ρυθμούς τεχνολογικών καινοτομιών και συγκεντρωσης κεφαλαίου, και αναγκαίο εξαιτίας της απειλής της υπερπαραγωγικότητας και της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους.

Υπήρξαν και στιγμές κατά τις οποίες η τεχνολογική αλλαγή έδωσε την ώθηση για μια επέκταση κλίμακας. Κάθε τέτοια περίοδος έχει δυο φάσεις: κατά την πρώτη, όπου διαδίδονται οι νέες μέθοδοι παραγωγής ο μεταβολισμός αναζωογονείται, και δημιουργούνται πάμπολλες ευκαιρίες για πρόσθετα κέρδη, οι οποίες πηγάζουν από την μεγέθυνση της παραγωγής υπεραξίας που αυτός ο μεταβολισμός καθιστά εφικτή· και μια δεύτερη, κατά την οποία η χρήση των νέων μεθόδων παραγωγής ομογενοποιείται, και ο μεταβολισμός κατά συνέπεια μειώνεται. Για παράδειγμα, η ομογενοποίηση της φορντικής παραγωγικής διαδικασίας στον αναπτυγμένο καπιταλισμό ήταν η αιτία που προκάλεσε το τέλος του μεταπολεμικού 'μπουμ' και οδήγησε στην επανεμφάνιση της υπερπαραγωγικότητας και της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους.

Η ίδια τεχνολογική μεταβολή που δημιούργησε τις ευκαιρίες για πρόσθετα κέρδη στην εποχή της "παγκοσμιοποίησης", όξυνε τις αντιφάσεις του καπιταλισμού. Σε ένα αυτοματοποιημένο εργοστάσιο, η ζωντανή εργασία, η πηγή της υπεραξίας, είναι σε μεγάλο βαθμό ελαττωμένη. Ο γοργός ρυθμός των καινοτομιών επιταχύνει την ηθική φθορά, την κρυμμένη υπερπαραγωγή του σταθερού κεφαλαίου. Πουθενά δεν είναι πιο εμφανείς αυτές οι τάσεις από τον κατεξοχήν κλάδο-έμβλημα της μεταφορντικής παραγωγής: τα ψηφιακά εμπορεύματα. Δε χωρά αμφιβολία ότι το λογισμικό και τα άλλα προϊόντα της πληροφορικής παίζουν έναν ολοένα σημαντικότερο ρόλο στην παραγωγή των αξιών χρήσης σήμερα. Όμως, παρότι αποφέρουν μεγάλα κέρδη για τα κεφάλαια που τα παράγουν, δημιουργούν πολύ λίγη ανταλλακτική αξία για το συνολικό κεφάλαιο. Ότι ο Μαρξ έγραψε σχετικά με τις μηχανές: "όσο νεαρή και γεμάτη ζωή κι αν είναι η μηχανή, η αξία της δεν καθορίζεται πια από τον αναγκαίο χρόνο εργασίας που είναι πραγματικά αντικειμενοποιημένος σ' αυτήν, αλλά από το χρόνο που είναι αναγκαίος για την αναπαραγωγή της ή για την αναπαραγωγή της καλύτερης μηχανής"³³, ισχύει και για το λογισμικό. Καθώς ο καχε που απαιτείται για την αναπαραγωγή τους (την αντιγραφή τους) είναι οριακά μηδέν, τείνουν να απαξιώνονται με γοργούς ρυθμούς, και άρα εμπεριέχουν ελάχιστη υπεραξία. Τα κέρδη που προκύπτουν από τις πωλήσεις του λογισμικού αποτελούν πρόσθετα κέρδη, που προκύπτουν από μονοπωλιακές θέσεις που προστατεύονται από πατέντες και πνευματικά δικαιώματα, τα οποία έχουν διογκωθεί απίστευτα κατά τις πρόσφατες δεκαετίες (η Microsoft αποκτά περίπου 3000 πατέντες κάθε χρόνο), και επιβάλλονται στην αγορά με την εξουσία του κράτους.

Το λογισμικό επομένως εκφράζει ξεκάθαρα τον παραλογισμό της διαιώνισης της ύπαρξης της μορφής-αξία. Από τη μια, υψώνει δυνητικά την παραγωγικότητα και την προσαρμοστικότητα της παραγωγής και συνεπώς του πραγματικού πλούτου σε πρωτόγνωρα ύψη, και από την άλλη, προκαλεί τη μείωση της υπεραξίας, του καπιταλιστικού πλούτου. Από τη μια μεριά, είναι ένα μέσο για να αποκτηθούν πρόσθετα κέρδη, που επιβάλλονται από το κράτος κι όχι από την αγορά, και από την άλλη, εξαιτίας της κοινωνικής του φύσης και τη σχεδόν δίκως αξία [valueless] αναπαραγωγισιμότητά του, το λογισμικό αντιστέκεται στην εμπορευματοποίηση, και ενθαρρύνει το μοίρασμα: η διανομή του δε βασίζεται πια στη μορφή-αξία.

Τα τελευταία χρόνια, έχουμε δει τη γενίκευση μυριάδων εφαρμογών πληροφορικής σε όλη την παγκοσμιοποιημένη αλυσίδα της παραγωγής. Και σε τούτη την περίοδο επέκτασης, ενδεχομένως την τελευταία σημαντική στην ιστορία του καπιταλισμού, έχει ξεκινήσει η φάση της ομογενοποίησης, η οποία φέρνει τον καπιταλισμό αντιμέτωπο με τις ανεπίλυτες αντιφάσεις του.

Κρίση, πόλεμος και επανάσταση

Κανείς καπιταλιστής δε θέλει να δει το κεφάλαιό του να χάνει την αξία του. Όμως, προσπαθώντας να αποφύγει τη μοίρα του κατεβάζοντας την ατομική αξία του προϊόντος του κάτω από την κοινωνική του αξία, την πλησιάζει. Είδαμε πώς ο μόνος τρόπος που έχει το συνολικό κεφάλαιο για να διατηρήσει την αξία του είναι η αξιοποίησή του. Δε γίνεται να σταματήσει να συσσωρεύεται. Είτε αναπαράγεται και αυξάνεται κατά τη διαδικασία... είτε απαξιώνεται. Αναπόφευκτα, η ανοδική καμπύλη της μεγέθυνσης του

³³ Κεφάλαιο, 1^{ος} τόμος, σ. 420.

υπάρχοντος κεφαλαίου συναντά την καθοδική [καμπύλη] της μεγέθυνσης της δημιουργίας και παραγωγικής πραγματοποίησης της νέας αξίας. Τότε γίνεται αναγκαιότητα η κρίση, για να αποκατασταθούν οι συνθήκες συσσώρευσης. Όσο μεγαλύτερο το μέγεθος του υπάρχοντος κεφαλαίου σε σχέση με τη δημιουργία νέας αξίας, τόσο μεγαλύτερη η απαξίωση που απαιτείται, και άρα τόσο βαθύτερη πρέπει να είναι η κρίση. Η πραγματική κυριαρχία οδηγεί αναπόφευκτα στο σημείο όπου το μέγεθος του πραγματικού κεφαλαίου είναι τόσο μεγάλο που μια κρίση από μόνη της δε γίνεται να φέρει εις πέρας το έργο της απαραίτητης απαξίωσης.

Θεωρητικά πάντοτε μπορεί, καθώς στη θεωρία δεν υπάρχει επίπεδο κάτω από το οποίο δε γίνεται να πέσει η αξία του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου· αρκεί να είναι πάνω από το μηδέν. Πρέπει να μπορεί να πέσει ως το σημείο στο οποίο να ξαναγίνει κερδοφόρα η διευρυμένη παραγωγή. Όμως στην πραγματικότητα, δε γίνεται. Οι ελάχιστες ανάγκες της εργατικής τάξης που πρέπει να ικανοποιούνται για να μπορεί να υπάρξει ως μεταβλητό κεφάλαιο, και οι ελάχιστες ανάγκες της κοινωνίας για να είναι βιώσιμη, αποτελούν ένα κατώτατο όριο κάτω από το οποίο δε γίνεται να συνεχίσει η απαξίωση. Όσο βαθύτερη η κρίση, τόσο περισσότερο υποφέρουν οι καπιταλιστές, τόσο περισσότερο υποφέρει η εργατική τάξη, τόσο οξύνονται οι κοινωνικές εντάσεις. Τίποτα δε μπορεί να σταθεί εμπόδιο στην ανάγκη να σταματήσει η αιμορραγία, να σπάσει η σπειροειδής κίνηση και να ξεκινήσει μια αντίστροφη δυναμική πορεία. Στο βαθμό που συνεχίζει να υπάρχει η δυνατότητα, το καπιταλιστικό κράτος τείνει να δρα ενάντια στην αποπληθωριστική τάση ρίχνοντας χρήματα στην οικονομία, με σκοπό να ενεργοποιηθεί η ζήτηση και να στηριχθούν τα ποσοστά κέρδους.

Στο βαθμό που η ενέργεια του κράτους πετύχει, σαμποτάρει το μηχανισμό της κρίσης που χρειάζεται η διαδικασία της συσσώρευσης για να θεραπευτεί. Ή μάλλον, τον επιμηκύνει: τον μεταθέτει στο μέλλον. Το πλασματικό κεφάλαιο χρησιμοποιείται ενάντια στην απαξίωση, όμως όλο αυτό το νέο πλασματικό κεφάλαιο αποκτά με τη σειρά του αξιώσεις σε μελλοντικά κέρδη. Αν η οικονομία δε μπορεί να τα παρέχει, αυξάνεται η τάση χρησιμοποίησης της βιομηχανίας για στρατιωτικούς σκοπούς, για να αποκτηθεί με τη βία η υπεραξία που δε μπορεί να δημιουργηθεί, έτσι ώστε να ικανοποιηθούν οι αξιώσεις του κεφαλαίου και να αποτραπεί η κατάρρευσή της. Αυτό έρχεται κουτί στην ανάγκη ελέγχου της κοινωνικής αναταραχής μέσω του εθνικισμού και της διοχέτευσης της κοινωνικής οργής ενάντια σε έναν κοινό εχθρό.

Έτσι, η ανάπτυξη της πραγματικής κυριαρχίας σε κάποιο σημείο οδηγεί αρκετά "φυσικά" στον πόλεμο, αν ο καπιταλισμός είναι σε θέση να τον επιβάλλει στην κοινωνία. Αυτός ο πόλεμος διεξάγεται κατ' αρχήν με σκοπό τη λεηλασία, όμως ταυτόχρονα είναι λειτουργικά απαραίτητος για τη διαιώνιση της οικονομίας που βασίζεται στην αξία. Πρέπει να ολοκληρώσει ό,τι ξεκίνησε η κρίση. Έτσι μετατρέπεται σε αναπόσπαστο κομμάτι του κύκλου συσσώρευσης. Αυτό δε σημαίνει ότι ο πόλεμος είναι μια μηχανική απάντηση στην ανάγκη της απαξίωσης, ότι η τελευταία καθορίζει πότε και πού θα ξεσπάσει, πόσο θα κρατήσει ή πόσο καταστροφικός θα είναι. Η ιστορία δεν είναι ένας ωρολογιακός μηχανισμός. Οι πόλεμοι δεν έχουν μία αιτία, και δεν είναι σκοπός του παρόντος άρθρου να εξετάσει την πολυπλοκότητά τους. Παραταύτα, το θεωρητικό συμπέρασμα σύμφωνα με το οποίο η ανάπτυξη της πραγματικής κυριαρχίας οδηγεί στο σημείο όπου η κρίση από μόνη της δε μπορεί να αποκαταστήσει τις συνθήκες που απαιτούνται για τη συσσώρευση, ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα των παγκόσμιων πολέμων του 20^{ου} αιώνα.

Οι πόλεμοι, φυσικά, δεν αποτελούν κάτι καινούργιο. Ο καπιταλισμός διεξήγαγε επαναστατικούς και κατακτητικούς πολέμους, κάποτε ταυτόχρονα. Όμως ποτέ δεν έγιναν τέτοια όργανα αυτοκαταστροφής. Ποτέ ο καπιταλισμός δεν έτρωγε έτσι τις ίδιες του τις σάρκες, παγκόσμια και με βιομηχανική αποτελεσματικότητα. Ποτέ δε καταστρεφόταν τόσο πολλή αξία. Ανεξάρτητα από τις προθέσεις και τις παθογένειες των διάφορων πολεμοκάπηλων, αυτή ήταν η λειτουργία που επιτέλεσαν οι πόλεμοι ως προς τη διαδικασία συσσώρευσης. Εκατοντάδες εκατομμύρια σκοτώθηκαν έτσι ώστε να συνεχίζει να ζει η αξία.

Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος μπορεί επομένως να θεωρηθεί ως εκδήλωση ενός νέου ιστορικού πλαισίου για την αναπαραγωγή της κοινωνίας. Ενός πλαισίου στο οποίο, σε άτακτα διαστήματα, απαιτείται ένας συνδυασμός κρίσης και πολέμου για να εξυγιανθεί. Αυτή η νέα περίοδος έχει ονομαστεί "παρακμή"³⁴. Για την εργατική τάξη σημαίνει ότι το να επιλέγει (να τον εμπιστεύεται, να συμμαχεί μαζί του, να ενσωματώνεται εντός του) τον καπιταλισμό εντέλει σημαίνει ότι επιλέγει την αυτοκτονία. Με την απαρχή της παρακμής, το χάσμα ανάμεσα στη θετική και την αρνητική κριτική του καπιταλισμού έγινε αγεφύρωτο.

Εξ ορισμού, οι πόλεμοι αποτελούν μια τεράστια απώλεια αξίας για το συνολικό κεφάλαιο. Όμως αυτό είναι που χρειάζεται να συμβεί ως προς τη διαδικασία συσσώρευσης. Αυτό δε σημαίνει ότι κάθε πόλεμος κατ' ανάγκη αποκαθιστά τις συνθήκες της συσσώρευσης. Ο πόλεμος απαξιώνει το κεφάλαιο καταστρέφοντάς το, και επομένως εξαλείφοντας ό,τι αξιώσεις έχει σε μελλοντικά κέρδη, αποκαθιστώντας την ισορροπία ανάμεσα στις αξιώσεις του υπάρχοντος κεφαλαίου και την πραγματική δημιουργία αξίας. Από αυτή την άποψη, ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν πολύ πιο αποτελεσματικός από τον Α'. Αυτή η αποτελεσματικότητα ήταν μια αιτία για την οποία το μεταπολεμικό μπουμ κράτησε τόσο πολύ. Ότι το τέλος του μπουμ δεν προκάλεσε άμεσα μια παγκόσμια οικονομική κατάρρευση δε γίνεται να εξηγηθεί μόνο με την κρατικοκαπιταλιστική παρέμβαση και τη μαζική δημιουργία του πλασματικού κεφαλαίου, αν και αυτά βοήθησαν στο να μετατεθεί η ώρα της τακτοποίησης του λογαριασμού. Ο κύριος λόγος για τον οποίον ήταν εφικτή αυτή η μετάθεση ήταν η "παγκοσμιοποίηση" και η ευεργετική της επίδραση στο ποσοστό του κέρδους και την άνοδο της παραγωγικής ζήτησης. Αυτό όμως δεν ήταν αρκετό για να αποκατασταθεί το παγκόσμιο ποσοστό κέρδους, το οποίο πήρε την κάτω βόλτα από τις αρχές τις δεκαετίας του 1970 δίχως έκτοτε να επανακάμψει.³⁵ Στο μεταξύ, η μεγέθυνση του πλασματικού κεφαλαίου γίνεται με γρηγορότερους ρυθμούς. Σε αυτή τη δεκαετία, η δυσαναλογία ανάμεσα στο χρήμα ως γενικό εμπόρευμα, μέσω του οποίου κυκλοφορούν τα άλλα εμπορεύματα,

³⁴ Δεν είναι ένας τέλειος όρος, καθώς συνήθως σχετίζεται με την ανηθικότητα, και στην μαρξιστική πολιτική με τη θέση ότι ο καπιταλισμός έχει φτάσει σε ένα σημείο πέραν του οποίου δε μπορεί να αναπτύσσει τις παραγωγικές δυνάμεις. Εμείς, απεναντίας, πιστεύουμε ότι οι παραγωγικές δυνάμεις έχουν αναπτυχθεί σημαντικά κατά την παρακμή του καπιταλισμού, καθώς αυτό που τις κάνει να αναπτύσσονται, το κυνήγι υπεραξίας, έχει εντατικοποιηθεί. Για να ονομάσουν το νέο πλαίσιο, κάποιιο προτιμούν τον όρο "εποχή της οπισθοδρόμησης", και άλλοι "μόνιμη κρίση". Ο τελευταίος όρος κατά τη γνώμη μου δεν είναι καλή επιλογή, επειδή, από την ίδια της τη φύση, καμιά κρίση δε διαρκεί για πάντα. Πιο σημαντικό από την επιλογή της λέξης είναι η αναγνώριση ότι έχουμε μπει σε μια νέα φάση, κατά την οποία ο κόσμος, και ειδικότερα η εργατική τάξη, θα πρέπει να πάρει δύσκολες αποφάσεις.

³⁵ Το μέσο ποσοστό ανάπτυξης κατά κεφαλή ήταν 2,9% το 1951-73 και 1,6% το 1974-2003 (από τα ετήσια στοιχεία του Angus Maddison).

και το χρήμα ως ειδικό εμπόρευμα, που αποθησαυρίζεται με σκοπό τη διεκδίκηση μελλοντικής αξίας, υψώθηκε σε γκροτέσκα επίπεδα. Έχει εκτιμηθεί ότι το πρώτο [το χρήμα ως γενικό εμπόρευμα] αποτελεί μόνο το 2% των χρηματικών πράξεων που λαμβάνουν χώρα σε μια οποιαδήποτε ημέρα.³⁶ Όλο το υπόλοιπο είναι χρήμα που ανταλλάσσεται για χάρη του εαυτού του, δηλαδή, για την προσδοκώμενη ικανότητά του να μεγαλώνει σε αξία αξιώνοντας το μερίδιό του σε υπεραξία που δεν έχει ακόμη παραχθεί. Έτσι, τα μερικά τρις δολάρια, ευρώ και άλλα νομίσματα που έχουν γίνει καπνός, από όταν η κατάρρευση της φούσκας των ακινήτων των ΗΠΑ προκάλεσε την επιστροφή της κρίσης, αντιπροσωπεύουν μονάχα ένα μικρό τμήμα του καπιταλιστικού πλούτου που πρέπει να εξαφανιστεί για να αποκατασταθούν οι προϋποθέσεις της συσσώρευσης.

Για μια ακόμα φορά, ο καπιταλισμός βρίσκεται σε τροχιά κατάρρευσης και/ή πολέμου. Όμως το μέλλον δε θα αποτελεί επανάληψη του παρελθόντος. Δεν προβλέπω τον Γ' Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτό που προβλέπω είναι ότι η απαξίωση θα συνεχιστεί και θα χειροτερεύσει. Το πώς η καπιταλιστική, και πιο σημαντικά, η εργατική τάξη θα αντιδράσουν δεν είναι προδιαγεγραμμένο. Όμως η καπιταλιστική τάξη δεν έχει και πολλές επιλογές, πλην των τρόπων και των μέσων που θα χρησιμοποιήσει για να διατηρήσει την εξουσία της επί της κοινωνίας. Η εργατική τάξη έχει επιλογή. Μπορεί να μην κάνει τίποτα και να μείνει προσκολλημένη στην παράλογη ελπίδα ότι στο τέλος τα πράγματα με κάποιον τρόπο θα φτιάξουν μόνα τους. Ή μπορεί να πάρει το μέλλον στα χέρια της, και επιτέλους να δώσει ένα τέλος στην εξουσία της μορφής-αξία επί της κοινωνίας.

Έφτασε η ώρα να σκεφτούμε την επανάσταση.

Sander,

Ιούνιος 2009

³⁶ Δες Bernard Lietaer, *The Future of Money*, Random House 2002.